

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YENİ TÜRK DİLİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLICA'DA İSİM - FİİLLER
(XVI - XVII. YÜZYIL)

Danışman
Prof. Dr. Kemal ERASLAN

Hazırlayan
Rıdvan ÖZTÜRK

İSTANBUL — 1988

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	IX
TARANILAN METİNLER VE MÜELLİFLERİ	X
İSİM-FİİL	XII
TARANILAN METİNLERDE KULLANILAN İSİM-FİİL EKLERİ	XIII
BATI TÜRKÇESİ'NDE GÖRÜLEN DİĞER İSİM-FİİL EKLERİ	XV
İNCELEME	XVII
-ACAĞ/-ECEK EKİYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER	1
A- MAHİYETİ VE YAPISI	1
B- KULLANILIŞI	4
a- İsim olarak kullanılışı	4
1) İyelik ekleriyle kullanılışı	4
2) Edatlara bağlanarak kullanılışı	5
b- Sıfat olarak kullanılışı	6
c- Birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılışı ..	9
C- KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ	9
a- Kelime gruplarındaki yeri	9
b- Cümledeki yeri	11
-AN/-EN EKİYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER	13
A- MAHİYETİ VE YAPISI	13
B- KULLANILIŞI	15
a- İsim olarak kullanılışı	15
1) Yalın halde kullanılışı	15
2) Hal ekleriyle kullanılışı	16
3) Çokluk ekiyle kullanılışı	17
4) Edatlara bağlanarak kullanılışı	18
b- Sıfat olarak kullanılışı	19
c- Yükleme ismi olarak kullanılışı	20
C- KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ	20
a- Kelime gruplarındaki yeri	21
b- Cümledeki yeri	22

-DUK/-DÜK EKIYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER	24
A- MAHİYETİ VE YAPISI	24
B- KULLANILIŞI	28
a- İsim olarak kullanılışı	28
1) Hal ekleriyle kullanılışı ???.....	28
2) İyelik ekleriyle kullanılışı	32
3) Edatlara bağlanarak kullanılışı	38
b- Sıfat olarak kullanılışı.....	43
c- Yüklem ismi olarak kullanılışı	48
C- KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ	49
a- Kelime gruplarındaki yeri	49
b- Cümledeki yeri	52
-MALU/-MELÜ EKIYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER	55
A- MAHİYETİ VE YAPISI	55
B- KULLANILIŞI	57
a- Birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılışı...	57
C- KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ	57
a- Cümledeki yeri	57
-MAZ/-MEZ EKIYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER	57
A- MAHİYETİ VE YAPISI	57
B- KULLANILIŞI	60
a- İsim olarak kullanılışı	60
1) Hal ekleriyle kullanılışı	60
2) Edatlara bağlanarak kullanılışı	61
b- Sıfat olarak kullanılışı.....	61
c- Zarf olarak kullanılışı	62
d- Birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılışı ...	62
C- KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ	63
a- Kelime gruplarındaki yeri	63
b- Cümledeki yeri	64
-MIŞ/-MIŞ EKIYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER	64
A- MAHİYETİ VE YAPISI	64
B- KULLANILIŞI	66
a- İsim olarak kullanılışı	66

b- Sıfat olarak kullanılışı	66
c- Zarf olarak kullanılışı	67
d- Birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılışı	68
e- Yüklem ismi olarak kullanılışı	69
C- KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ	70
a- Kelime gruplarındaki yeri	70
b- Cümledeki yeri	71
-R, -AR/-ER,-UR/-ÜR EKİYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER	72
A- MAHİYETİ VE YAPISI	72
B- KULLANILIŞI	74
a- İsim olarak kullanılışı	74
1) Yalın halde kullanılışı	74
2) Hal ekleriyle kullanılışı	74
3) Edatlara bağlanarak kullanılışı	75
b- Sıfat olarak kullanılışı	75
c- Zarf olarak kullanılışı	76
d) Birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılışı	77
e) Yüklem ismi olarak kullanılışı	78
C- KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ	78
a- Kelime gruplarındaki yeri	78
b- Cümledeki yeri	79

ÖNSÖZ

Türk dili, köklü geçmişinin yanı sıra, saha bakımından da geniş bir coğrafyaya sahiptir. Dilimiz hakkında şimdiye kadar Türkiye'de ve Türkiye dışında pek çok eserler verilmiştir; fakat bunlar daha çok genişliğine bir çalışma olduğu için, komuların derinliğine inilmemiştir. Bu bakımdan, çeşitli sahalarda ve devirlerde derinliğine yapılacak çalışmaların bir araya getirilmesiyle, Türk dilinin gramatik yapısı ve ifade kudretinin tarihi gelişimi daha iyi bir şekilde ortaya konulmuş olacaktır.

Bu anlayıştan hareketle, XVI-XVII. yüzyıl Batı Türkçesi'ne ait dört mensur eser üzerinde isim-fiil şekillerini incelemeye çalıştık. Vezin ve kafiye gibi unsurlar ifadeyi belirli kalıplar içerisine sokmayı gerektirdiğinden, çalışmamızda düşünceyi tabii akışı içinde ifade etme imkânı veren mensur eserleri tercih ettik.

Üzerinde çalıştığımız eserler şunlardır:

1- Lâmiî Çelebi, Mînâzara-i Sultân-ı Bahâr bâ Şehriyâr-ı Sitâ, İzzet Efendi Matbaası, İstanbul 1290.

2- Kâtib Çelebi, Cihân-nümâ, Matbaa-i Âmiri, İstanbul 1245.

3- Evliyâ Çelebi, Sevâhat-nâme, C.1 (s.27-129), İkdâm Matbaası, Dersââdet 1314.

4- Nâfi, Tuhfetü'l-Harameyn, Dârü't-tibâati'l-Âmiri, İstanbul 1265.

Bu çalışmamızda büyük ölçüde Kemal Eraslan'ın "Eski Türkçe'de İsim-fiiller" isimli kitabında takip edilen yol izlenmiştir. Ayrıca, zaman zaman metinlerimizdeki isim-fiillerin durumunu, Eski Türkçe'deki isim-fiillerin durumuyla mukayese için de bu kaynağa baş vurulmuştur.

Çalışmamızı, giriş ve inceleme olmak üzere iki bölüme ayırdık. Giriş bölümünde metinler ve müellifleri hakkında özlü bilgiler verildikten sonra, isim-fiiller ve taramılan metinlerdeki isim-fiil ekleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Çalışmamızın esasını teşkil eden inceleme bölümünde ise, taramılan metinlerdeki isim-fiil ekleri tek tek ele alınarak incelenmiştir.

Çalışmalarım esnasında yoğun mesâisine rağmen gerekli yardımlarını esirgemeyen hocam Prof.Dr. Kemal Eraslan Bey'e ve samimi ilgilerinden dolayı hocam Doç.Dr. A. Mertol Tulum Bey'e teşekkürü bir borç bilirim.

Rıdvan Öztürk

KISALTMALAR

bkz.	bakınız
c.	cilt
çev.	çeviren
DTCF Dergisi	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara.
haz.	hazırlayan
s.	sayfa
sa.	sayı
TDAY Belleten	Türk Dili Araştırma Yıllığı, Belleten, Ankara.
TDED	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul.
vb.	ve benzeri
yay.	yayınlayan

Taranan metinler:

CN	Kâtib Çelebi, <u>Cihân-nümâ</u> , Matbaası Amire, İstanbul 1245.
MS	Lâmîf Çelebi, <u>Münâzara-ı Sultân-ı Bahâr bâ Şehriyâr-ı Sitâ</u> , İzzet Efendi Matbaası, İstanbul 1290.
SN	Evliyâ Çelebi, <u>Sevâhat-nâme</u> , c.1, (s.27-129), İkdâm Matbaası, Dersaadet 1314.
TH	Nâbf, <u>Tuhfetü'l-Harameyn</u> , Dârü't-tibâati'l-âmire, İstanbul, 1265.

Faydalanılan eserler:

Ası	Zeynep KORKMAZ, "-ası/-esi Gelecek Zaman İsim-fiil (participium) Ekinin Yapısı Üzerine " <u>TDAY Belleten 1968</u> , Ankara 1969, s.31-38.
Az.D.	Elövset ABDULLAYEV, " Azerbaycan dilinde RəZ nisbeti " <u>Be-sinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler</u> , c.1.s. 1-8.
Az. T.	Prof.Dr. Muharrem ERGİN, <u>Azeri Türkçesi</u> , İstanbul 1971.

- ÇİF János ECKMAN, " Çağataycada İsim-fiiller ", TDAY Belleten 1962, Ankara 1963, s.51-60.
- DB Tahir Nejat GENCAN, Dilbilgisi, Ankara 1979.
- DLT Besim ATALAY, Divanı Lügati't-Türk Tercümesi, c.1.11, 111, Ankara 1985.
- EOFM Dr. Saadet ÇAĞATAY, " Eski Osmanlıcada Fiil Mişakları ", DTCF Dergisi, c.V, sa.5, Ankara 1947.
- ETİF Doç. Dr. Kemal ERASLAN, Eski Türkçe'de İsim-fiiller, (Doçentlik Tezi), İstanbul 1980.
- ETT Prof. Dr. Faruk Kadri TİMURTAŞ, Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul 1977.
- İA İslâm Ansiklopedisi, " Kâtib Çelebi ", c.VI, s. 432-438.
İslam Ansiklopedisi, " Lâmi'f ", c.VII, s.10-15.
- KB Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig Tercüme, Ankara 1959.
- KBG Doç. Dr. Ahmet B. ERCİLİSUN, Kutadgu Bilig Grameri, (Fiil), Ankara 1984.
- Kİ EBU HAYYAN, Kitab-al-İdrak Li-Lisan-al-Atrak, çev. Dr. Ahmet CAFEROĞLU, İstanbul 1931.
- KLO ÖMER SİDDİKİ, Kavâid-i Lisân-ı Osmâni, İstanbul 1315.
- KO Şeyhü'l-İslâm ARİF HİKMET BEY, Kavâid-i Osmâniye, İstanbul 1281.
- LO AHMED CEVAD, Lisân-ı Osmâni, İstanbul 1332.
- MU BERGAMALI KADRI, Miyessiret-ül-Ulûm, Yay. Besim ATALAY, İstanbul 1946.
- RTET N. Sami BANARLI, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c.11, Ankara 1983.
- SO SELİM SABİT, Sarf-ı Osmâni, İstanbul 1881.
- ŞZ MOLLA SALİH, Es-süzürü'z-Zehabiyyi vel-Kitâi'l-Ahmediyye fil-İlgat-it-Türkiyye, çev. Besim ATALAY, Ankara 1948.
- TCKO AHMED CEVDET, Tertib-i Cedid Kavâid-i Osmâniye, Dersaadet 1307.
- TD Prof. Dr. M. Kaya BİLGEÇİL, Türkçe Dilbilgisi, İstanbul 1981.
- TDB Prof. Dr. Muharrem ERGİN, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1977.
- TDEK Besim ATALAY, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul 1942.
- TE Prof. Dr. Vecihe HATİBOĞLU, Türkçenin Ekleri, Ankara 1981.

- TEKŞ Dr. Zeynep KORKMAZ, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplamaları Olayları, Ankara 1962
- TFB A. von GABAIN, "Türkçede Fil Birleşmeleri", TDAY-Belleten 1953, Ankara 1953, s.
- TG Tahsin BANGUOĞLU, Türkçenin Grameri, İstanbul 1974.
- TGE Mecdut MANSUROĞLU, "Türkçede -gay/-gey Eki ve Türemeleri", J.Deny Armağanı, Ankara 1958, s.171-183.
- TGZ Doç.Dr. Z. KORKMAZ, "Türkçede -acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine" DTCF Dergisi, c.XVII, sa.1-2, Ankara 1959, s.159-168
- TİTE Prof.Dr. F. Kadri TİMURTAŞ, Tarih İçinde Türk Edebiyatı, İstanbul 1981.
- TM Willi BANG, Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934), çev. Dr. Şinasi TEKİN, Erzurum 1980.
- TSD Prof. Dr. Vecihe HATİBOĞLU, Türkçenin Sözdizimi, Ankara 1982.
- TTE Mecdut MANSUROĞLU, "Türkçede -taçı Ekinin Fonksiyonları", TDED c. VII, s. 105-108.
- TTSY Mecdut MANSUROĞLU, "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı", TDED c.X, s. 4-24.
- TTŞ Mehmet AKALIN, Târîhi Türk Şi'veleri, Ankara 1979.
- TZ Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lüga-it-Türkiyye, yay. Besim ATALAY, İstanbul 1945.

TARANILAN METİNLER VE MÜELLİFLERİ

Bu çalışmamıza esas olan metinler şunlardır:

1- Lâmiî Çelebi, Münâzara-i Sultân-ı Bahâr bâ Şehriyâr-ı Şitâ, İzzet Efendi Matbaası, İstanbul 1290.

Eserin sahibi 1472-1531 yılları arasında yaşayan Lâmiî Çelebi'dir. Lâmiî Çelebi, Medrese öğrenimini tamamladıktan sonra, tasavvuf yoluna girmiş ve şeyhliğe kadar yükselmiştir. Zamanın en geniş bilgili ve en çok eser veren âlimlerindenidir. "Câmi-i Rûm" diye de bilinen Lâmiî Çelebi'nin, otuz tanesi tercüme olmak üzere, kırk beş eseri tesbit edilmiştir. Lâmiî Çelebi eserlerinin bazılarında (Mecmaü'l-Letâif, İbret-nümâ...) sâde, bazılarında ise (Hüsn ü Dil, Nefahatü'l-Üns Tercümesi...) süslü bir dil kullanmıştır. (Fazla bilgi için bkz: RTET.c.1, s.601-602; İA.c.VII, s.10-15; TİTE, s.207-210.)

Bu çalışmada, Lâmiî Çelebi'nin "Münâzara-i Sultân-ı Bahâr bâ Şehriyâr-ı Şitâ" isimli eserinin H.1290 tarihli nüshası tarandı. Eserde, kış ile bahar, alâmetleri ve hüküm sûrmeleri bakımından birbirine muhalif iki padişah gibi düşünülerek, aralarında geçen hadiseler anlatılmıştır. Lâmiî Çelebi bu eserde bol terkipli ve secîli bir dil kullanmıştır. Taranılan diğer metinlere nisbetle, en az isim-fiil kullanılışı bu eserde dir. Fakat bunun yanı sıra, -malu / -melû ekiyle teşkil edilen isim-fiillere de, sâdece bu eserde rastladık.

2- Kâtib Çelebi, Cihân-nümâ, Matbâa-i Amire, İstanbul 1245.

1609 tarihinde İstanbul'da doğan Kâtib Çelebi, XVII. yüzyıl Türk ilim dünyasında müsbet ve hür düşüncüyü temsil eden kuvvetli bir şahsiyettir. Çok sayıdaki eserlerinin öneminden dolayı Avrupa'da da büyük bir alâka uyandırmış ve "Hacı Halife" den galatla "Hacı Kalfa" lakabıyla tanınmıştır. Çeşitli memuriyetleri esnasında Osmanlı ülkesinin büyük bir kısmını gezdikten sonra İstanbul'a yerleşen Kâtib Çelebi, 1657 tarihinde ölmüştür. (Fazla bilgi için bkz: İA.c. VI, s.432-438; RTET.c.11, s.683; tite.s.231-232.)

Çalışmamızda, Cihân-nümâ'nın 1245 tarihli matbu nüshası taranmıştır. İlk yüz sayfasını taradığımız bu eserin "tezyilü't- tâbi" başlıklı bölümleri taramaya dahil edilmiştir. Devrine göre sâde bir dille yazılmış diyebileceğimiz bu eserde isim-fiillerin yaygın bir kullanılışı vardır.

3- Evliyâ Çelebi, Seyâhat-nâme, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1314.

Evliyâ Çelebi 1611 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Bir müddet medresede

okuduktan sonra, öğrenimine Enderun'da devam etmiştir. Bursa ve İzmit'ten başlayarak bütün imparatorluğu ve bir çok yabancı ülkeyi gezmiştir. Müşahedelerini sâde bir dil ve ilgi çekici bir üslûpla anlatan Evliyâ Çelebi'nin Seyâhat-nâme'si, tarihî ve coğrafi bilgiler vermesi ve bilhassa o devrin içtimaf ve kültürel hayatını aksettirmesi bakımından çok önemlidir.

Seyâhat-nâme'nin bir başka önemli yönü ise, dil ve üslûbudur. Eser, devrinin komuşma dilini zamanımıza kadar ulaştırmıştır. Evliyâ Çelebi karşılaştığı veya karşılaştırdığı bir çok şahısları XVII. yüzyılda halk arasında yaşayan bir dille komuşturmuş; bu arada halk deyimlerini ve halk tekerlemelerini de aynen yazıya geçirerek, bize kendi devri için çok kıymetli bir dil hazinesi bırakmıştır. (Fazla bilgi için bkz: RTETc.11, s.688-693; TİTE.s.229-230.)

Çalışmamızda, Seyâhat-nâme'nin 1314 tarihli matbu nüshasının birinci cildinin 27-129. sayfalarının arası tarandı. Taranılan metinler içinde en fazla isim-fiil kullanılmasına bu eserde rastladık.

4- Nâbî, Tuhfetü'l - Haremeyn, Dârü't-tibâati'l- Âmire, İstanbul 1265. Nâbî, 1642 tarihinde Urfa'da doğmuştur. Öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra, yirmi dört yaşında iken İstanbul'a gelmiştir. 1685'te Halep'e yerleşerek yirmi beş yıl burada kalan Nâbî, eserlerinin pek çoğunu burada yazmıştır. Nâbî, ölümünden (ö.1712) iki yıl önce tekrar İstanbul'a yerleşmiştir.

Nâbî, klasik şark dillerini ve İslâm ilimlerini çok iyi bilen âlim ve fâzıl bir şahsiyetti. XVII. yüzyıl Divan şiirinde bir tefekkür edebiyatı çığırını açmıştır. Sâde dille yazdığı şiirlerinde his vehayalden ziyade düşünceye önem veren Nâbî, nesirlerinde bir hayli ağır ve külfetli bir dil kullanmıştır. Münşeât, Fetih-nâme-i Kamanîçe ve Zeyl-i Siyer-i Veysî' isimli mensur eserlerinde olduğu gibi, Tuhfetü'l-Haremeyn isimli eserinde de külfetli bir dil kullanmıştır. (Fazla bilgi için bkz: TİTE.s.221-222.)

Çalışmamızda, Tuhfetü'l-Haremeyn'in 1265 tarihli matbû nüshası tarandı. Tamamını taradığımız bu eserde isim-fiil şekilleri, çok fazla kullanılmamıştır.

İSİM-FİİL

Türkçe, geniş bir isim-fiil sistemine sahiptir. Bu sistem ve yine bu sistem kadar geniş olan zarf-fiil sistemi sayesinde Türkçe, Hint-Avrupa dillerinin aksine, yardımcı cümlelere ihtiyaç duymadan, her türlü düşünceyi, basit cümlelerle karşılar. İfadeye sâdelik ve kolaylık getiren isim-fiillerin teşkiline yarayan isim-fiil ekleri, Türkçe'nin ilk devirlerinden itibaren bütün lehçe ve şivelerde kullanılmaya başlamıştır. Ancak bu tarihi seyir içinde isim-fiil eklerinin bir kısmı bazı ses ve fonksiyon değişikliğine uğramış; bir kısmı ise, bazı lehçe ve şivelerde kullanılıştan düştüğü için, yerlerini yeni eklerle bırakmıştır. (bkz. ETİF, s.25; EOFM, s.525; TDB, s.322.)

İsim-fiil hakkında şimdiye kadar bir çok terimler (ortaç, sıfat-fiil, sıfat-eylem, ferî fiiller, partisip, isim-fiil vb.) ve tarifler yapılmıştır. Bu tarifler, umumiyetle isim-fiillerin bir veya bir kaç yönünü ele almıştır. Nitekim, Kemal Eraslan (bkz. ETİF, § 1) yabancı (J. Morouseau, C. Heupel, Annemarie von Gabain, J. Eckmann, J. Dery) ve yerli (T. Tekin, A. Cevat Emre, V. Hatiboğlu, T. Banguoğlu, Z. Korkmaz, F. Kadri Timurtaş, S. Çağatay, M. Ergin) bir çok dilcinin isim-fiille ilgili tariflerini inceledikten sonra, bu tariflerin her birinin tek başına isim-fiillerin mahiyetini yeteri kadar açıklıkla ortaya koymadığını belirtmiştir.

K. Eraslan isim-fiillerin özelliklerini şöyle sıralamaktadır:

1- İsim-fiiller birer fiil şekilleridir: İsim-fiiller, nesnelere geçici hareket vasıflarını karşıladıkları için , vasıf ifadesi olan fiil şekilleridir.

2- İsim-fiiller zaman bildirirler: İsim-fiilleri mastarlardan ve zarf-fiillerden ayıran özelliklerden biri de, hareket vasıflarını zamana bağlı olarak karşılamalarıdır. Bu özellikten dolayı, isim-fiil eklerinin şekil ve zaman eki durumuna geçtiği de görülür. İsim-fiiller zaman ifadeleri bakımından geniş, geçmiş ve gelecek zaman isim-fiilleri olmak üzere üç gruba ayrılırlar.

3- İsim-fiiller hareket bildirirler: İsim-fiiller fiilin esas özelliği olan hareketi muhafaza ederler. Bu özelliklerinden dolayı bazı isim-fiil ekleri şekil ve zaman ekleri durumuna da geçmişlerdir. Ayrıca, bazı hâl (verme, bulunma, çıkma ve eşitlik hâli) ekleri ile veya edatlarla birlikte zarf-fiil

fonksiyonunda da kullanılırlar.

4- İsim-fiiller geçici hareket isimleridir: İsim-fiiller nesnelere kalıcı olmayan hareket vasıfları ile karşılayan geçici hareket isimleridir. Bazen isim-fiil ekleri bu asli fonksiyonunu yitirerek, kalıcı isimler yapan yapıyı eki fonksiyonuna bürünürler. Ayrıca hareket ifadelerinden dolayı alet isimlerinin teşkilinde de kullanılmışlardır.

5- İsim-fiiller isim gibi çekilirler: Nesnelere vasıflarını karşılayan isim-fiiller, isim kategorisine dahil ettiğimiz sıfat mahiyetinde kelimelerdir. İsim gibi kullanıldıkları zaman, isim işletme ekleri alarak veya edatlarla bağlanarak tıpkı diğer isimler gibi kullanılabilirler.

6- İsim-fiiller isim ve sıfat gibi kullanılırlar: Türkçe'de isim ve sıfat ayrımı fonksiyon ve kullanılışa dayandığından sıfatlar isim gibi, bazı isimlerde sıfat gibi kullanılabilirler. İsim-fiiller, diğer isim ve sıfatların bütün kullanıldığı yerlerde ve şekillerde kullanılabilirler.

7- İsim-fiiller isimleşme kabiliyetine sahiptir: Bazen kalıcı isimler durumuna geçebilen isim-fiiller, diğer isimler gibi isimden isim yapma ekleri ile genişlemeğe fazla elverişli değildir. Fakat, bazı yazı dillerinde ve şive-lerde bir kısım (+cı/+çi, +lık/+lik, +sız/+siz) isimden isim yapma ekleriyle genişlemiştir.

8- İsim-fiiller isimleşme kabiliyetine sahiptir: İsim-fiiller taşıdıkları zaman ve hareket ifadelerinden dolayı, şekil ve zaman eki durumuna geçebilmektedirler. Pek yaygın olmamakla birlikte bazı isimden fiil yapma ekleri alarak fiil gövdeleri teşkil ederler. (Fazla bilgi için bkz. ETİF § 2-14)

TARANILAN METİNLERDE KULLANILAN İSİM-FİİL EKLERİ

-acak / -ecek

Eski Anadolu Türkçesi devrinde ortaya çıkmış ve giderek kullanılış sahası genişlemiştir. Önceleri isim-fiil fonksiyonunda kullanılan bu ek, daha sonra şekil ve zaman eki durumuna geçerek gelecek zaman kipini karşılamıştır. Ek, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca ve bugünkü Türkiye Türkçesi'nden başka; Kıpçakça, Özbekçe, Türkmence, Kırım Tatarcası ile Kumuk, Abakan, ve Şor şive-lerinde de kullanılış sahasına girmiştir.

Taranılan metinlerde Eski Türkçe'den beri devam edegelen isim-fiiller kadar yaygın bir kullanılışı yoktur. Ekin edatlarla kullanılışına ve birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılışına âit örnekler sınırlıdır. Bunun yanı

sıra iyelik eki almış şekillerinin Eski Anadolu Türkçesi'nde sıfat olarak kullanıldığı örneklerin görülmemesi (bkz.EOFM,s.549-550), ekin kullanılış sahasının genişlediğini göstermektedir.Ayrıca, sıfat olarak kullanıldığı örneklerden fâil unsurlu olanlarda, isim-fiilin fâille iyelik ilişkisine girmediği görülür. "... keştiler yanaşacak limanlar... vb." (bkz. -acak/-ecek ekiyle teşkil edilen isim-fiiller § 8)

-an / -en

Eski Türkçe devrinden itibaren bütün Türk lehçe ve şivelerinde yaygın bir kullanılışı vardır. Eski Türkçe'de -ğan/-gen şeklinde olan ek, Batı Türkçesi'ne geçişte ğ/g'lerin düşmesi sonucu -an/-en şeklini almıştır.

Ek, metinlerimizde en çok kullanılan isim-fiil eklerinden biridir.Bu ek ile teşkil edilen isim-fiillerin bulunma halli şeklinin Çağatayca ve Azerî Türkçesi'nde görülen zarf-fiil fonksiyonuna, metinlerimizde sâdece bir örnekte rastlanılmıştır.(bkz. -an/-en ekiyle teşkil edilen isim-fiiller § 10-12) .

-duk / -dük

Türkçe'nin umumî isim-fiil eklerindedir. Ek, Çağatayca'da bazı kalıcı isimler dışında yerini -ğan/gen,-kan/-ken isim-fiil ekine bırakmıştır.

Metinlerimizde, isim-fiil ekinin hal ekleri ile kullanılışı (-dukda/-dükde;-dukça/-dükçe;-dukdan sonra) zarf-fiil fonksiyonundadır. Bu ekin iyelik ekli şekilleri daha yaygın olarak kullanılmıştır. Metinlerimizde en çok kullanılan isim-fiil eklerindedir. (bkz. -duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiiller §20-28).

-malu / -melü

Eski Anadolu Türkçesi devrinde ortaya çıkmıştır.Batı Türkçesi'nde yapım eki fonksiyonuna bürünen -ğu/-gü,-ku/-kü isim-fiil ekinin gereklilik ifadesini karşılamakta kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi devrinde daha çok isim-fiil eki olarak kullanılmış , daha sonra Osmanlı ve Türkiye Türkçesi'nde şekil ve zaman eki durumuna geçerek gereklilik kipini karşılamıştır. Azerî sahasında ise, ekin isim-fiil eki olarak kullanılışı çok daha yaygındır.Ek, Kırım Tatarcası ve Türkmençe'de de kullanılış sahasına girmiştir.

Taranılan metinlerde, isim-fiil ekinin birleşik fiilin isim unsuru olduğu iki kullanılışı görülmüştür. (bkz. -malu/-melü ekiyle teşkil edilen isim-fiiller § 29-32).

-maz / -mez

Bütün Türk lehçe ve şivelerinde eskiden beri yaygın olarak kullanılan bu isim-fiil eki, menfi mânalı olduğu için, sâdece müsbet fiil kök ve gövdele-

rine getirilir. Ek, +lık/+lik isimden isim yapma ekiyle genişleyerek mücerret hareket isimlerini karşılar. Ayrıca Batı Türkçesi'nde -lan/-len- isimden fiil yapma ekiyle genişleyerek fiil gövdeleri teşkil eder. Bugün Türkiye Türkçesi'nde menfi geniş zaman elde etmek için umumiyetle menfi fiil tabanlarına getirilen -an/-en isim-fiil eki kullanılmaktadır.

Bu isim-fiil eki metinlerimizde fazla kullanılmamıştır. Ekin, yalın kullanılışı dışında sadece " -mazdan/-mezden mukaddem " şekli metinlerimizde geçmektedir. (bkz. -maz/-mez ekiyle teşkil edilen isim-fiiller § 33-41).

-miş / -miş

Bütün Türk lehçe ve şivelerinde kullanılan bu isim-fiil eki, Eski Türkçe devresinden itibaren şekil ve zaman eki durumuna da geçerek öğrenilen geçmiş zaman kipini karşılamıştır.

Taranılan metinlerde, -miş/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiiller daima yalın halde halde bulunmakta, hal ekleri ve edat almış şekilleri görülmektedir. İsim-fiil, metinlerimizde en çok birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılmıştır. (bkz. -miş/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiiller § 42-50).

-r, -ar/-er, -ur/-ur

Eski Türkçe'den beri görülen yaygın bir isim-fiil ekidir. Şekil ve zaman eki durumuna da geçen bu ek, müsbet geniş zaman fiil çekimini karşılamıştır. Ekin isim-fiil eki gibi kullanılışı Batı Türkçesi'nde pek yaygın değildir.

Taranılan metinlerde bu isim-fiilin çokluk ve eşitlik halinden başka hal ekleriyle, "gibi" edatından başka edatlarla kullanılışı görülmemiştir. Bu eklerle teşkil edilen isim-fiiller, daha çok sıfat fonksiyonunda kullanılmışlardır. (bkz. -r, -ar/-er, -ur/-ür ekiyle teşkil edilen isim-fiiller § 51-51).

BATI TÜRKÇESİ'NDE GÖRÜLEN DİĞER İSİM-FİİL EKLERİ

Metinlerimizde geçmemekle birlikte, Batı Türkçesi'nin çeşitli devrelerinde şu isim-fiil eklerinin de kullanıldığı görülür.

-daç/-deçi

Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi ile Kıpçak Türkçesi'nde kullanılan bu isim-fiil ekine, Eski Anadolu Türkçesi'nin ilk zamanlarında çok az örnekte rastlanılmaktadır. (bkz. ETİF § 47; EOFM, § 53) XV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi'nde ise, artık bu eke rastlanılmaz. (bkz. ETT § 346-353).

-ası/-esi

Gelecek zaman ifade eden bu isim-fiil eki, Eski Anadolu Türkçesi'nde ortaya çıkmıştır. Ek, Kıpçakça, Kırım Tatarcası, ile Başkırt ve Yeni Uygur şive-

lerinde de kullanılış sahasına girmiştir. Eski Anadolu Türkçesi'nde şekil ve zaman eki olarak da kullanılan bu ekin kullanılış sahası Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi'nde daralmıştır. (bkz. ETİF § 28; EOFM, § 46-49; ETT, § 353; TDB, s. 325; TG, s. 427)

Bazı çalışmalarda isim-fiil eki olarak kabul edilen -k/-k; -ıcı/-ici; -dı/-di, -du/-dü, -tı/-ti, -tu/tü; -ılı/-ili ekleri (bkz. EOFM § 16, 52; TDB s. 325; TG 213, 362, 363) bu incelemeye dahil edilmemiştir.

Taradığımız metinlerden alınan örneklerde alışlagelen transkripsiyon sistemi kullanılmış, faydalanılan kaynaklardan yapılan alıntılarda ise, müellifin kullandığı transkripsiyon sistemi muhafaza edilmiştir.

*

İNCELEME

-ACAĞ / -ECEK
EKİYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER

A- MAHİYETİ VE YAPISI

§ 1. Eski Anadolu Türkçesi devresinde ortaya çıkan ve giderek yaygınlık kazanan bu isim-fiil eki, gelecek zaman ifadesi taşır. Ek, Eski Anadolu Türkçesi, Azerî Türkçesi, Osmanlıca ve bugünkü Türkiye Türkçesi'nden başka, Kırım Tatarcası, Kıpçakça, Özbekçe ile Kumuk, Abakan ve Şor şivelerinde de kullanılış sahasına girmiştir. (bkz. ETİF s.25; TGE s.181). Eski Anadolu Türkçesi devresinde fazla işlek olmayan bu ek, çeşitli örneklerde bir ismin önünde sıfat, cümle içerisinde isim ve çok az da olsa yüklem olarak kullanılmıştır. Bu devre metinlerinde gelecek zaman isim-fiili vazifesini -ası/-esi ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, gelecek zaman çekimini ise -ısar/-iser ve -a/-e teşkil edilen fiil çekimleri üstlenmiştir. (bkz. ETT s.125,136-137; EOFM s.549-550; TGZ s.168).

Osmanlı Türkçesi devresinde ekin kullanılış sahası Eski Anadolu Türkçesi devresine göre bir hayli genişlemiştir. Bu devrede gelecek zaman kipini de karşılayan -acağ/-ecek ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin, Osmanlı gramer kitaplarında "ef'âl-i şıla" veya "şıla-i şığa" bahislerinde "şıla-i müstakbel" diye isimlendirildiğini ve "Ef'âl-i rabtiyye gibi kelimeleri rabt iden, ba'zen isim, sıfat ve masdar makâmında olan fi'llerdir ki şıla-i mâzî, şıla-i müstakbel nâmlarıyla iki nev'dir... İşbu şıla-i mâzî ve şıla-i müstakbelin isimler gibi mef'ûl, muzâfun-ileyh, muzâf ve ba'de'l-muzâf hey' etleri teşkil olunur..." şeklinde tarif edildiğini görürüz. (bkz. KLO s. 119-122; ayrıca bkz. LO.s.328-331; KO s.118).

Bu isim-fiil, bugün Türkiye Türkçesi'nin gelecek zaman kipini de karşılamaktadır. İsim-fiilin Türkiye Türkçesi'nde gelecek zaman ifadesinin yanında bazen " dilek, gereklilik, emir, kuvvetli ihtimal ve yeterlilik " ifadelerini de taşıdığı görülür. Ayrıca yaygın kullanılışı neticesinde bazı kalıcı isimler (yakacak, yiyecek, gelecek, giyecek vb.) teşkil etmiş, deyim ve atasözlerinde de (Olmayacak duaya amin demek, Akacak kan damarda durmaz, Olacakla öleceğe çare

bulunmaz vb.) kendisine yer bulmuştur. Kelime gruplarında ve cümlede ise, tamamlayıcı unsurların yerine yaygın şekilde kullanılmaktadır. (bkz. TDB s.197, 295; TE s.21-22; TG s.566-571).

*

§ 2. -acak/-ecek isim-fiil ekinin yapısı hakkındaki izahlar şöyle özetlenebilir:

1312'de Kahire'de Ebû Hayyan tarafından yazılan "Kitâbu'l- İdrâk li-Li-sâni'l-Etrâk" isimli eserin "ism-i mekân" bölümünde şu açıklamayı görürüz: "İsm-i mekân teşkil edildikte evvelâ emir sigasının ahır fethalı kılınır, sonradan da ahır harfi fethalı olduğu takdirde (çaq) ince olduğunda ise(çäk) ilave edilir. Ms:(kälâçäk) -gelecek yeri-, (turaçaq) veya (turğaçaq)-durmak yeri- gibi.Bu itibarla ism-i mekân teşkili her fiilde bir kaide üzerindedir." (bkz.Kİ s.140)

H.829(1425/1426)'dan önce yazıldığı bilinen "Et-tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye" isimli eserde "Yer İsmi Ayrımı" başlığı altında şu bilgiler verilmektedir: " Bunun belgesi, fiilden alınmış olan ismin sonu üstün kılınarak kalın kelimelerde 'cak' ve ince kelimelerde 'cek' getirmektir. turacak(duracak yer), yatacak (yatacak yer), yazacak (yazacak yer), kelecek(gelecek yer), içecek (içecek yer), yiyecek (yiyecek yer) gibi.Başkalarını da buna göre ölçümle. (bkz. TZ s.84).

H.937 (1530/1531)'de Bergamalı Kadri tarafından yazılarak Kamunî Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa'ya sunulan "Müeyyiretü'l-Ulûm " isimli eserde, "ism-i zamân", "ism-i mekân" ve "ism-i âlet" bölümlerinin malûmları "bilecek", meçhûlleri ise "bilinecek" lafzı ile karşılanmış ve "Ma'lûm-ı İsm-i Zamân" başlığı altında "ma'lûm" lafzı açıklanırken de şu bilgiler verilmiştir: "... ma'lûm dimegûn ma'nası aña fi'l-i ma'lûmun nisbeti ola dimekdür. 'Alâmeti oldur ki bilecek lafzını ve ve dahî bunun gibileri lafz-i zamâna zamm iderüz. Türki dilde bilecek ki dirler ne kâsd eylerler. Cevâb virüb dirtüz ki bile müstakbeldür, çek ism-i mevsûldür, takdîr-i kelâm şol zamâna ki kişi o zamânda 'ilmi bile ve añlaya dimekdür. " (bkz. MU s. 41-42).

W. BANG: -acak/-ecek <-a 'zarf-fiil eki' + çak (<+çıkak> +çığak> +çäk> +çak>+çı 'fâil ismi' +kâk 'mübalâğa eki') (bkz.ETİF § 45)

J. DENY: -acak/-ecek <-ğa + çak (<*-kay 'gelecek zamam eki' +çañg 'zaman ifade eden söz' (bkz. ETİF § 45)

RAMSTEDT : -acak/-ecek < -ğay/-gey 'gelecek zaman eki' +çak 'küçültme eki' (bkz.ETİF §45)

T. BANGUOĞLU : -acak/-ecek < -a/-e 'istek eki' +çak 'doğru,düz, tam' (bkz. ETİF §45; TGZ s.160)

M.MANSUROĞLU : -acak/-ecek < -ğa/-ge +çak/+çek (-ğay/-gey 'gelecek zaman eki' +ça./+çe 'eşitlik eki' +ok/+ök 'kuvvetlendirme edatı' (bkz.ETİF §45; TGE s. 181)

Z. KORKMAZ : -acak/-ecek < -a 'zaman eki' +çak 'küçültme eki' (bkz.TGZ s. 168; ETİF §45)

V. KILIÇOĞLU (HATİBOĞLU) : <-acak/-ecek <igsek > -ecek (bkz.TGZ s.160-161; ETİF §45)

Bu görüşlere ilâve olarak ekin yapısı hakkındaki değişik kaynaklarda şu izahlara da rastlamaktayız:

B. ATALAY : "Fillerdeki 'Edecek temi (müstakbel) edatı' adını verdiği-miz bu edatın aslı 'zaman' demek olan 'çağ' dır. " demektedir.(bkz.TDEK s.335)

M. ERGİN : " Nereden geldiği belli değildir. İki heceli yapısı ile bir birleşmeden doğduğu hissini vermektedir. -ıcak, -icek gerindiumu ile de bir ilgisi olabilir." görüşünü ileri sürmektedir. (bkz. TDB s. 295-296)

W. BANG : -acak/-ecek < -ğaç -ok şeklinde bir birleşik ek olabileceğine işaret etmiştir. (bkz. TM s.20)

V. HATİBOĞLU (KILIÇOĞLU) : " 'acak' eki '-a' ve '-çak' biçiminde oluşmuş birleşik bir ektir. Aslında ekin '-a/-e' parçası gelecek zaman (futurum) kavramının yükünü taşıyan parçasıdır. (bkz. TE s. 20)

*

Yapılan izahları şekil itibariyle üç değişik grupta toplamak mümkündür: 1) -a, -çak > -acak ; 2) -igsek > -ecek ; 3) -ğaç-ok > -acak. Bunlardan ikinci görüşün müdafisinin daha sonra bu görüşünden vaz geçtiğini görürüz.(bkz.TE s. 20).Fikir beyan edenler, ekin iki heceli olmasından hareketle birleşik bir ek olduğu hususunda hemfikirdirler. Bunların çoğunluğu ise, birinci izah şekline çeşitli yorumlar getirmeğe çalışmışlardır. W. Bang'ın Türkoloji Mektupları'nda ileri sürdüğü üçüncü izah şekli ise, henüz açıklığa kavuşturulmamıştır.

*

B - KULLANILIŞI

Taradığımız metinlere göre, bu ekle teşkil edilen isim-fiillerin kullanılışı şöyledir.

a- İsim Olarak Kullanılışı

Taranılan metinlerde isim-fiilin isim olarak kullanılışına iyelikli şekillerde veya edat grubunun isim unsuru halinde rastlanılmıştır.

1. İyelik Ekleriyle Kullanılışı

§3. İsim-fiilin iyelik ekli şekilleri cümledeki kullanılışlarına göre, isim ve sıfat durumunda olabilmektedir. İsim-fiilin iyelik ekli isim kullanılışları cümlede fâil, nesne ve yer tamlayıcısı durumunda bulunur.

a) İsim-fiilin teklik 1. şahıs iyelik ekiyle kullanılışı

İsim-fiilin teklik 1. şahıs iyelik ekli şekli, bulunduğu cümlenin fâili durumundadır:

Agnâdos "Bu mişillü binâ-i 'azîmîfi temeli muhkem olmak lâzımdır. Firâr itmesem, binâyı tekmiil itmek üzre cebr olunacağı şüphesizdir; o hâlde muhkem olmazdı." demekle tekrâr kubbenin inşâsına şürû' eyledi. (SN 124/10-12) "Agnâdos 'Bunun gibi büyük binanın temelinin sağlam olması lazımdır; eğer kaçmasaydım, binayı tamamlam için baskı göreceğim şüphesizdi, o zaman da sağlam olmazdı.' diyerek tekrar kubbenin yapımına başladı."

b) İsim-fiilin teklik 2. şahıs iyelik ekiyle kullanılışı

İsim-fiilin teklik 2. şahıs iyelik ekli şekli, bulunduğu cümlenin nesnesi durumundadır:

Nergis mişâl âhir mu'tellî'l-'ayn ve zerd ü zâr olup, 'aşâya düşüp, bi-kes kalacağını yad itmediñ. (MS 57/24-25, 58/1) "Nergis gibi somunda gözü illetli ve sararıp solmuş olarak asaya muhtaç olup, kimsesiz kalacağını düşünmedin."

c) İsim-fiilin teklik 3. şahıs iyelik ekiyle kullanılışı

1. Yalın halde cümlenin fâilinin sıfatı olur:

... yine ekşer-i mevâzi'ı ol günde ceride-i seyvi'ât-ı 'uşâtdan

hâli-ter kalacağı mevkif-i istibâh degildir. (TH 72/20-22) "... yine o gün pek çok yerinin asilerin günah defterlerinden daha boş kalacağı şüphesizdir."

2. İsim-fiilin teklik 3. şahıs iyelik ekli şekli yükleme hali eki aldığı durumlarda cümlelerin nesnebi olur:

Kostantin'in bu kalaya bezl-i himmet itmekden maksadı ol idi ki: 'ilm-i nücûnda yegâne-i 'aşr idi; kuvveti 'ilm ile Nebî-i Ahirü'z-zamân'ın tulû' u zuhûrundan haber-dâr olmağla, şa'sa'a-i ikbâli şark u garba müstevlî olacağını yakinen bilürdi. (SN 54/21-23)"Kostantin'in bu kale için emek sarf etmesinin sebebi; yıldız ilminde asrın gözdesi olduğu için ilim kuvveti ile Ahir zaman nebisi'nin ortaya çıkacağından haberli olması ve O'nun gelecekteki şöhretinin her tarafa yayılacağını kesin olarak bilmesi idi."

3. İsim-fiilin teklik 3. şahıs iyelik ekli şekli, verme hali eki aldığı durumlarda cümlelerin yer tamlayıcısı olur: ⁽¹⁾

Âhir Kaydâfe İskender'i hâbsdən ıtlak idüp kendi ile ceng itmeyeceğine ve kılınc çekmeyeceğine İskender'e yemin virdirüp âzâd eyledi. (SN 38/22-23) " Nihayet, Kaydâfe İskender'i hapisten çıkarıp, kendisi ile ceng etmeyeceğine ve kılınc çekmeyeceğine dair yemin verdirdikten sonra serbest bıraktı."

ç) İsim-fiilin çokluk 3. şahıs iyelik ekiyle kullanılışı

İsim-fiilin çokluk 3. şahıs iyelik ekli şekli, cümlede fâil durumundadır:

... tâ ki halk onlardan suâl idecekleri nedir, bileler. (CN 72/3-4)

"...ta ki halk onlardan neleri soracaklarını bilsin."

2- Edatlara Bağlanarak Kullanılışı

§ 4. Taradığımız metinlerde isim-fiilin edatlara bağlanarak kullanılışına sâdece bir bir yerde rastlayabildik. Edat grubu cümlelerin zarf unsurunu teşkil eder:

Nice yerler medd hâşıl olacak kadar müte'essir olmaz. (CN 83/6-7) " Pek çok yer met meydana gelecek kadar etkilenmez. "

1 S. Çağatay'ın makalesinde (bkz. EOFM s.549) isim-fiilin bu şeklinin bulunmaması, kullanılış sahasının daha sonraları genişlediğini göstermektedir.

b - Sıfat Olarak Kullanılışı

-acak/-ecek ekiyle teşkil edilen isim-fiilin sıfat olarak kullanılışı metinlerimizde daha sık olarak geçmektedir. İsim-fiilin iyelikli şekillerinin isim olarak kullanılmasının yanında, sıfat olarak da kullanıldığını görmekteyiz.⁽²⁾ Bu bakımdan isim-fiilin sıfat olarak kullanılışını, yalın halde kullanılışı ve iyelik ekleriyle kullanılışı olmak üzere iki başlık altında topladık.

1- Yalın halde kullanılışı

55. İsim-fiilin yalın haldeki sıfat kullanılışı, cümlenin unsurlarından birinin sıfatı durumunda bulunur.

a) Cümlenin bulunma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı durumunda bulunur:

Bu makâmda deryâlar zikri encâma irdi, bundan şofra gelecek ⁽³⁾ sahifelerde bâkî umûr-ı cüz'iyeye münâsebetle beyân olunur.(CN 78/18-20) " Burada denizlerin anlatılması sona erdi; bundan sonra gelecek sayfalarda, kalan küçük hususlar yeri geldikçe açıklanır."

İsim-fiilin sıfatı olduğu bulunma halindeki yer tamlayıcısı, zarf fonksiyonunda da olabilir. Aşağıdaki örnekte isim-fiil, bu tamlayıcının sıfatı durumundadır. Burada aynı yardımcı fiilin zarf-fiilli ve isim-fiilli tekrarinin oluşturduğu birleşik fiil, sıfatı olduğu isimle birlikte fiilin belirttiği hareketin gerçekleşmek üzere olduğunu bildirdiğini görürüz. Birleşik fiilin ikinci tekrarında akıcılığı sağlamak için isim unsuru düşürülmüştür. [mağlûb olup (mağlûb) olacak] Bugün Türkiye Türkçesi'nde aynı fiilin olumlu zarf-fiilli ve isim-fiilli ikilemesinin yerine, umumiyetle, aynı veya yakın mânalı farklı fiillerin meydana getirdiği ikilemeler kullanılır. (yanıp yakılacak, ağlayıp sızlayacak vb.). Ayrıca, zarf-fiilin yerine görülen geçmiş zaman ekinin kullanıldığı ikilemeler de benzer fonksiyondadır. (yandı yanacak, değdi degecek)

2 S. Çağatay'ın makalesinde isim-fiilin iyelikli şekillerinin sıfat olarak kullanılışını görememiz, bize bu kullanılışın daha sonraları yaygınlık kazandığı intibainı vermektedir.(bkz. EOFM s.549-550)

3 Kelime metinde şeklindedir.

...tekfürdan üç yüz päre gemi imdâda giderken, bunlara Tekfür dağı nâm mahalde rast gelüp, ceng-i 'azîm idüp, küffâr mağlûb olup olacak mahalde, girü İslâmbol tekfûrundan dağı yüz päre gemi imdâd yetişüp, 'asker-i islâm iki kat hancâ-hınc küffârın ortasında kalup, bir cihâd-i 'azîm olup, semâda cümle kerûbiyân reşk itdiler. (SN 79/4-8) "... tekfurun yardımı gönderdiği üç yüz adet gemiye Tekfur dağı isimli yerde rastlayıp büyük cenk ederken, kafirler tam yenileceği sırada, tekrar İstanbul tekfurundan yüz adet geminin daha yardımı gelmesiyle, çok fazla kafirin arasında kalan İslâm askerinin ettiği harbi semadaki bütün büyük melekler kışkandılar."

b) Cümlelerin fâilinin sıfatı durumunda bulunur:

Anda dağı keştiler yanaşacak limânlar ve kayalar üzre keştî bağlamak için müntehâlar vardır. (SN 38/1-2) " Orada da gemilerin yanacağı limanlar vekayaların üzerinde gemi bağlamak için çıkınlar vardır."

c) Cümlelerin nesnesinin sıfatı durumunda bulunur:

Tâ Hazret-i risâlet vücûda gelince bu ferişte şüretleri göbeğinde olan ağızından kelimât ile; Cibrîl şüreti olacak 'alâ'im ü vakayi'i beyân idermiş, (SN 127/11-13) " Ta Hazret-i Muhammed doğuncaya kadar bu melek suretleri göbeklerindeki ağızlarından konuşmakâa; Cebrail sureti meydana gelecek hadiseleri bildirirmiş,"

2- İyelik ekleriyle kullanılışı

6. -acak/-ecek ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin iyelik ekli şekillerinin cümlede isim olarak kullanıldığını görmüştük. Bunun yanı sıra cümlelerin unsurlarından birinin sıfatını teşkil ettiği de görülür.

a) İsim-fiilin teklik 2. şahıs iyelik ekiyle kullanılışı

İsim-fiil teklik 2, şahıs iyelik ekiyle cümlelerin zarf unsurunun sıfatı durumundadır:

İslâmbol'u feth ideceğini günler pişmiş helvâ yirsin. (SN 93/13 - 14) "İstanbul'u fethedeceğin günlerde pişmiş helva yersin."

b) İsim-fiilin çokluk 2. şahıs iyelik ekiyle kullanılışı

İsim-fiil çokluk 2. şahıs iyelik ekiyle, cümlelerin zarf unsurunun sıfatı durumundadır. Bu örnekteki isim-fiil şekli ,saygı ifadesi için, teklik 2. şahıs

yerine kullanılmıştır:

Elem çekme beşim, İslâmbol'u feth ideceğiniz günde gâret olan
 'Akkâ'dan gelmiş 'akide ve pişmiş helvâ yirsüz. (SN 105/16-17)
 " Üzülme beyim, İstanbul'u fethedeceğiniz gün, yağmalanan Akka'
 dan gelmiş akide ve pişmiş helvayı yiyeceksiniz."

c) İsim-fiilin çokluk 3. şahıs iyelik ekiyle kullanılışı

İsim-fiilin çokluk 3. şahıs iyelik ekli şekli, cümlelerin zarf fonksiyonundaki yer tamlayıcısının sıfatı durumundadır:

Yine cāmi'-i hayât-bahşânî rûkn-i şarkisinde vâki' minâre-i beyzâ ki; hem-sāye-i neyyîr-i a'zâm mihmân-ı ziyâfet-hâne-i t̄ārem-i çārüm, ya'nî hazret-i 'İsâ ibn Meryem -şalavatu'llâhî'alâ nebiyyinâ ve 'aleyhi - hazretleri sâha-i sūrâdikât-ı melekût-dan hem-râhî-i şufûf-ı rûhâniyânla pâl-cünbân-ı hıttâ-i nâsût olacakları hengâmda,

Beyt

İntizâr-ı reh-i vuşlatda ğubâr oldu tenim
 Başım üstinde yer itsün o gözüm nûrî benim
 edâsı ile şüret-nümâ-yı lisân-ı hâl olmağla, menzil-i evvelîn-i kadem-i vâlâ-terîn- 'İsevî olup, neyl-i devlet-i pâ-bûslarında eczâ-yı arzıyyeden çevgân-ı güy-rübâ-yı müsâbakat olmağın minâre-i 'İsevî nâmıyla ser-firâz-ı evc-i iştihâr olmuşdur. (TH 29/1-9) "Yine hayat bağışlayan caminin doğu köşesindeki beyaz minare ki; güneşin komşusu, dördüncü katın ziyafethanesinin komuğu, yani Meryem oğlu İsa -salavatu'llahî alâ nebiyyinâ ve aleyhi- hazretleri meleklerin otağlarının bulunduğu yerden melek saflarının yoldaşlığıyla insanlık ülkesinin uçan güvercinleri olacakları zaman,

Beyt

Kavuşma yolunu beklemekten toprak oldu tenim
 Başımın üstündâ yer etsin o gözümün muru benim
 edasıyla hal dilinin suret göstereni olmakla, İsa'nın pek yüce ayağının ilk menzili olarak ayak öpme muradına erip, dünyanın kısımlarından yarışmanın top kapan değneği olacağından dolayı İsa minaresi ismiyle şöhret doruğunun baş kaldırana olmuştur."

c - Birleşik Fiilin İsim Unsuru Olarak Kullanılışı

§ 7. Taradığımız metinlerde -acak/-ecek ekiyle teşkil edilen isim-fiilin birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılmasına sâdece bir örnekte rastladık:

Çünkü istikâmetle kendüsine varacak oldukları nokta, saht-ı arz ile me'an hareketde olur.(CN 45/4). " Çünkü, doğru hareketle kendisine ulaşacakları nokta, yer yüzü ile birlikte hareket halinde dir."

C - KELİME GRUPLARINDA VE CÜMLEDEKİ YERİ

§ 8. -acak/-ecek ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, çeşitli kelime gruplarında grubu meydana getiren unsurlardan biri veya cümleyi meydana getiren unsurlardan biri olabilmektedir.

a - Kelime Gruplarındaki Yeri

1) İsim-fiil grubundaki yeri

İsim-fiil grubunun yüklem unsurunu teşkil eder. Bu ekle teşkil edilen isim-fiil grupları daha çok sıfat olarak kullanılmıştır. Ayrıca, isim-fiil fâilin sıfatı olduğu zaman, kendi grubunun fâili ile iyelik ilişkisine girmemektedir:

Anda dañı keştiler yanaşacak limânlar ve kayalar üzre keştî bağlamak için müntehâlar vardır. (SN 38/1-2) " Orada da gemilerin yanaşacağı limanlar ve kayaların üzerinde gemi bağlamak için çıkıntılar vardır."

2) İsim tamlamasındaki yeri

Taradığımız metinlerde isim-fiil grubu isim tamlamasının tamlanan unsurunu teşkil etmektedir. Tamlayan ve tamlanan unsurlarının sıfatı olarak kullanılışı ise, çok yaygındır.

Kuvvet-ilm ile Nebî-i âhirü'z-zamânî'nin tulû' u zuhûrundan haberdâr olmakla, şa'sa'a-i ikbâli şark u garba müstevlî olacağını yakînen bilirdi.(SN 54/22-23). " İlim kuvvetiyle Ahir zaman nebi'nin ortaya çıkacağından haberli olması ve O'nun gelecekteki

şöhretinin her tarafa yayılacağını kesin olarak bilmesi idi."

3) Sıfat tamlamasındaki yeri

İsim-fiil grupları tamlamanın sıfat unsurunu teşkil ederler:

... ya'nî der-i ravza-i cinân olacak mahale...(TH 44/2-3) "...
yani cennet bahçelerinin kapısı olacak yere..."

Sıfat tamlamasının sıfat unsuru olarak kullanılan, fâil unsunlu isim-fiil grupları bugün isim tamlaması kalıbında kullanılırlar:

Rükn-i garbisinde rüz-ı bazar-ı kıyametde mizân-ı 'amel-senc-i enâm mevzû' olacak mahalde... (TH 41/15-16) " Batıdaki köşesinde kıyamet gününde insanların amellerini tartan terazinin kurulacağı yerde..."

Ve câmi' içre tâ kubbeye varınca üç tabaka kanâdil çerâğân idecek dehlizler vardır.(SN 127/23-25) " Ve camide kubbeye çıkınca-ya kadar üç tabaka kandilin yakılaçağı dehlizler vardır. "

-acak/-ecek isim-fiil ekinin bazı geçişli fiillerle teşkil ettiği sıfat fonksiyonundaki isim-fiiller pasif mânalıdır:

...Ayâsofya içine ayak basacak yer kalmadı. (SN 129/7-8) "...
Ayasofya'da ayak basılacak yer kalmadı."

...ya'nî fa'idesiz, bî-hüde diyecek yerlerde bunların mensübâtı ile zarb-ı meşel iderler.(CN 100/5-6) ...yani faydasız boşuna denilecek yerlerde bunların karşılığı ile misal getirirler."

... mübarek dest-i şerîfine küstâhâne leb urup, mehâbetinden 'Şefâ'at yâ Resûlu'llâh' diyecek mahalde hemân 'Seyâhat yâ Resûlu'llâh' demişim. (SN 30/23-24) "... mübarek şerefli elini küstahcasına öpüp, azameti karşısında 'Şefaat ey Allah'ın resulü' denilecek yerde, 'Seyahat ey Allah'ın resulü' demişim."

Son iki örnekte isim-fiilin gereklilik fonksiyonunda da kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra bu örnekler, bugün esas cümle yüklemine şahsına uygun olarak iyelik ekleri ile de kullanılabilir. (diyecekleri yerlerde, dileceğim mahalde; diyeceklerinde, diyeceğim yerde)

İyelik grubunun isim kısmı da tamlamanın sıfat unsuru olarak kullanılabilir.

...İslâmbol'ı feth ideceğün günler pişmiş helvâ yirsiñ. (SN 93/13-14) "İstanbul'u fethedeceğün günlerde pişmiş helva yersin."

...İslâmbol'ı feth ideceğüniz günde gâret olan...(SN 105/16-17) " İstanbul'u fethedeceğiniz günde yağmalanan..."

4) İyelik grubundaki yeri

İsim-fiilin iyelikli kullanılışlarına âit örnekler fazla olmamasına rağmen, cümlede fâil, nesne, yer tamlayıcısı(zarf) veya bu unsurlardan birinin sıfatı olduğu görülür. Rastladığımız örneklerde iyelik grubunun zamir unsuru düşürülmüştür.

... firâr itmesem, binâyı tekmi̇l itmek üzre cebr olunacağı̇m şüphesizdir. (SN 124/10-11)"...kaçmasam, binayı tamamlamam için baskı göreceğim şüphesizdi."

... 'aşāya düşüp, bī-kes kalacağı̇n yād itmedin. (MS 57/25,58/1)
"... 'aşāya muhtaç olup, kimsesiz kalacağı̇nı düşünmedin."

Âhir Kaydāfe İskender'i habsden ıtlak idüp, kendi ile ceng itmeyeceğine ve kılıncı çekmeyeceğine İskender'e yemin virdirüp āzād eyledi. (SN 38/22-23) " Nihayet Kaydāfe İskender'i hapisten çıkarıp, kendi ile cenk itmeyeceğine ve kılıncı çekmeyeceğine dair yemin verirdikten sonra serbest bıraktı."

... İslābol'ı feth ideceğifiz günde ğāret olan... (SN 105/16-17)"... İstanbul'u fethedeceğiniz günde yağmalanan..."

5) Edat grubundaki yeri

Taradığımız metinlerde, sâdece bir yerde 'kadar' edatı ile kullanılışına rastladık. İsim-fiil edat grubunda, grubun isim unsurunu teşkil eder:

Nice yerler medd hāsıl olacak kadar mīte'essir olmaz. (CN 83/6-7) " Pek çok yer met meydana gelecek kadar etkilenmez."

b - Cümledeki Yeri

§ 9. İsim-fiil grubu cümlenin tamlayıcı unsurlarından birini teşkil edebilir. Taradığımız metinlerde fâil, nesne ve yer tamlayıcısı olarak kullanılışının yanı sıra, yüklem olarak kullanıldığında da gelecek zaman kipini karşıladığı görülür.

1) Fâil unsuru olarak vazife görmesi

...firâr itmesem, binâyı tekmi̇l itmek üzre cebr olunacağı̇m şüphesizdir. (SN 124/10-11) "...kaçmasam, binayı tamamlamam için baskı göreceğim şüphesizdi."

2) Nesne unsuru olarak vazife görmeleri

İsim-fiilin yükleme hali eki ile veya yükleme hali eki almadan da -iye-likli şekillerde- nesne olarak kullanıldığı görülür:

Kuvvet-i 'ilm ile Nebi-i āhirü'z-zamān'ın tulū' u zuhūrından haber-dār olmağla, şa'sa'a-i ikbāli şarḫ u ğarba müstevlī olacağını yakinen bilürdi. (SN 54/22-23) " İlim kuvveti ile Ahir zaman nebisi'nin ortaya çıkacağından haberli olması ve O'nun gelecekteki şöhretinin her tarafa yayılacağını kesin olarak bilmesi idi."

Nergis mişāl āhir mu'tellū'l-'ayn ve zerd ü zār olup, 'asāya düşüp, bī-kes kalacağıñ yād itmediñ. (MS 57/24-25,58/1) " Nergis gibi sonunda gözü illetli ve sararıp solmuş olarak asaya muhtaç olup kimsesiz kalacağını düşünmedin."

3) Yer tamlayıcısı olarak vazife görmeleri

Taradığımız metinlerde sâdece verme halindeki yer tamlayıcısı unsuru aslında zarf fonksiyonundadır:

Āhir Ḳaydāfe İskender'i habsden itlāk idüp, kendi ile ceng itmeyeceğine ve kılıç çekmeyeceğini İskender'e yemin virdirüp āzād eyledi. (SN 38/22-23) " Nihayet Kaydāfe İskender'i hapisten çıkararak kendi ile cenk etmeyeceğine ve kılıç çekmeyeceğine dair yemin verdirip serbest bıraktı."

-AN /-EN

EKİYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİLLER

A - MAHİYETİ VE YAPISI

§10. -an/-en (<gan/gen) ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, Eski Türkçe'de sınırlı olarak kullanılmasına rağmen, daha sonra bütün lehçe ve şivelerde kullanılış sahasını genişletmiştir. Ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi'nde, Kırım ve Kazan Tatarcası'nda, Kumuk şivesinde -gan/gen şeklinde, Karaim Türkçesi'nde -xan, -kan, -gan, -g'an, -k'en, -g'en şekillerinde, Karaçay-Balkar şivesinde -gan, -gen, -xan, -han şekillerinde, Abakan şivesinde -gan/gen, -kan/-ken, -an/en şekillerinde, Şor şivesinde -gan/gen, -an/-en ve menfilik ekiyle -nañ, -bañ, -pañ şekillerinde, Çulum şivesinde -gan/gen, menfilik ekiyle birleşmiş olarak -van/-ven şeklinde, Çağatayca, Özbekçe, Kıpçakça ve Yeni Uygurca'da ünsüz uyumuna bağlanarak -gan/gen, -kan/-ken şekillerinde (bkz. ETİF §90) Memlük Kıpçakçası'nda -gan/gen, -kan/-ken, -an/-en şekillerinde (bkz. TTŞ s.127) görülmektedir.

Batı Türkçesi'nde ğ/g'lerin belli durumlarda düşmesi sonucu ek, -an/-en şeklini almıştır. (bkz. TM s.31; DLT c.1, s.526) Ek, Eski Anadolu Türkçesi'nde, Osmanlıca'da, Azeri Türkçesi'nde Türkmençe'de, Kırım Osmanlıcası'nda ve Türkiye Türkçesi ile Rumeli ağızlarında -an/-en şeklinde kullanılmıştır. (bkz. ETİF §90)

Ek, Doğu Türkçesi'nde -duk/-dük, -tuk/-tük isim-fiil ekinin yerini alan bir kullanılışa sahiptir. Çağatayca ve Özbekçe'de yaygın bir şekilde kullanılan ekin; Çağatayca'da şahıs zamirleriyle geçmiş zaman mânalı çekimli fiil şeklinde, Özbekçe'de ise +lık/+lik isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şekilde hususi kullanılışları vardır. (bkz. ETİF § 90) Bu isim-fiilin bulunma hali eki almış şeklinin Azeri Türkçesi ve Çağatayca'da zaman zarfı fonksiyonu vardır. (bkz. Az T s. 92-93; EOFM s. 537)

Bu ekle teşkil edilmiş geçişli fiil tabanlı isim-fiiller, Doğu Türkçesi'nde hem aktif, hem pasif mânalı olarak kullanılabilirler halde, (bkz. ÇİF s. 51-53; EOFM s.537) Türkiye Türkçesi'nde pasiflik fonksiyonu, umumiyetle ya fiil çatılarıyla ya da birleşik fiilin yabancı asıllı isim unsurunun pasif mânalı seçilmesiyle meydana getirilir. Taradığımız metinlerde de aktiflik ve pa-

siflik durumu buna uygundur.

Muhâṭ olan saṭha dâ'ire ve muhîṭ olan haṭṭ-ı münḥaniye muhîṭ-i dâ'ire ... dirler. (CN 4/5-7) " Çevrilen satıha daire, çeviren eğ-ri çizgiye çenber derler."

Taradığımız metinlerdeki -an/-en ekiyle teşkil edilmiş isim-fiiller, yu- miyetle geniş zaman ifadesi taşımaktadır. Bunun yanı sıra cümledeki zaman bil- diren yardımcı unsurlara, hareketin akışına ve yüklemın zaman ifadesine göre geçmiş zaman veya şimdiki zaman da ifade edebilir.

Cümlesi ol 'asrda şehîd olan şahâbe-i kirâm-ı zevî'l-ihtirâm ve ehl ü 'ıyâllerâdır ki, onlardan bir cân ḥalâş ol- mamışdır.(SN 83/19-20) " Tamamı o asırda -hiç biri kurtulamadan - şehit olmuş saygı değer yüce sahabe ile onların eş ve çocuklarıdır."

Biri dahı bâb-ı hümâyün dâhilinde ḥalâ cebe-ḥâne olan kübbe-i köhne-bünyâddır.(SN 48/6-7) " Onlardan biri de Topkapı sarayının birinci kapısının içinde şimdi cebe hane olarak kullanılan eski kubbedir."

Osmanlı gramer kitaplarında bu isim-fiil şeklinin "ef'âl-i fer'ıyye" bah- sinin "ism-i fâ'il" ve "ism-i mef'ül" böfümünü karşılar.Ek, geçişli fiilere getirildiği zaman "ism-i fâ'il" i, geçişsiz fiilere getirildiği zaman ise "ism-i mef'ül"leri meydana getirir.(bkz. KLO s. 125)

Kesin bir kaide olmamakla birlikte, Osmanlıca'da ekin imlâsı; kalın ünlü fiillerde ان-, ince ünlü fiillerde ن -'dur.İmlâdaki tutarsızlıklarla ilgili olarak Ahmed Cevdet şu bilgileri verir:

Bunların imlâlarında beyne'l-'âmda ihtilâf çokdur. Ba'zıları اولان lafzını elif ile yazdığı ḥâlde, cem'ini elifsiz olarak اولنر şüretinde yazarlar ve ba'zıları hafif ḥarekeli kelimelerin ba'zı- larını elif ile ويريلان 'جکلان' بله نان şüretinde yazarlar.(bkz.TCKO s. 79)

Taradığımız metinlerdeki imlâ da bu hükmü doğrular niteliktedir.

-an/-en ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, bugün Türkiye Türkçesi'nde yaygın bir şekilde kullanılış sahasındadır. İsim-fiil kullanılışının yanında bazı kalıcı isimler (düzen) ve ikilemeler de (gelen geçen, giden gidene vb) meydana getirirler.(bkz.TE s.28-29) Ayrıca, -dır, -dir vb. gibi bildirme ek- leriyle yüklem unsuru olarak da kullanılmaktadır. (bkz. ETİF § 90).

§ 11. Ekin yapısı hakkındaki görüşleri şu şekilde özetleyebiliriz:

W. BANG, ekin -ğan/-gen < -ig/-ig "fiilden isim yapma eki" ve -an/-en unsurlarından teşkil edildiğini ve zamanla kısaldığını ileri sürmüştür.

RAMSTEDT'de , ekin -ğan/-gen < -ğa (Mançu: ka, xa) ve -n "geçmiş zaman isim-fiili" (Çuvaşça: n,nâ) unsurlarından teşkil edildiğini ileri sürmüştür.

C. BROCKELMANN ise, ekin gelişmesi hakkında fikir ileri sürmüştür. O'na göre; Oğuz diyalektlerinde ğ/g seslerinin düşmesi sonucu -an/-en şeklini almış, diğer diyalektlerde ise benzeşme sonucu -kan/-ken şekli de ortaya çıkmıştır.

K. ERASLAN ekin yapısı hakkındaki bu izahları verdikten sonra, "...başlangıçta sıfat cinsinden kelimeler teşkil ettiği halde,sonradan isim-fiil eki fonksiyonunu nasıl kazandığını aydınlatmaktan çok uzaktır." diye tenkit etmiştir. (bkz. ETİF § 49)

*

B - KULLANILIŞI

Bu ekle teşkil edilen isim-fiiller, isim ve sıfat olarak kullanılmalılarının yanı sıra, az da olsa bulunma hali eki almış şekilde zarf olarak ve bildirme ekleri ile de yüklem unsuru olarak kullanılmıştır.

a - İsim Olarak Kullanılışı

-an/-en ekiyle teşkil edilen isim-fiiller yalın halde veya hal ekleri ile birlikte kelime gruplarında ve cümlede çeşitli fonksiyonlarda kullanılır.

1) Yalın halde kullanılışı

§ 12. Yalın halde kullanılan isim-fiiller, yer ismi ve cümlenin fâil unsurunu teşkil etmektedir:

Yine ol cāmi'-i firdevs-simānıñ naẓar-gāh-ı deriğ-e-i şarkısında bir havz-ı heft-hāne-i ruḥāmiyye meyānında kārpuz kaldıran nāmı ile bir fevvāre-i tūfān-ıñ āvaze-endāz-ı şöhret olmuşdur.(TH 29/14-16) " Yine o cennet görünüşlü caminin doğu tarafındaki penceresinin nazargahında mermerden yedi gözlü bir havuzun ortasında tufan sıçratan bir fiskiyâ, karpuz kaldıran namıyla şöhretin nara atanı olmuştur."

Âhir âl-i 'Osman'a viren yine tekfur Koştantin'dir. (SN 108/21) " Somunda Osman oğullarına veren de tekfur Kostantin'dir. "

2) Hal ekleriyle kullanılışı

§ 13. Bu eklerle teşkil edilen isim-fiiller, ismin ilgi, yükleme, bulunma, ve çıkma hali eklerini alarak cümlede ve kelime gruplarında çeşitli tamlayıcı unsurları meydana getirirler.

a. İlgi hali ekiyle kullanılışı

İsim-fiilin ilgi hali eki almış şekli, belirtili isim tamlamasının tamamlayan unsurunu teşkil eder:

Ve kezâlik ezlâ-ı erba'ası olanı dört bile zıl'ı berâber olup ... (CN 6/26-27) " Ve bu dört kenarı olanın dört yan kenarı eşit olup..."

b. Yükleme hali ekiyle kullanılışı

Yükleme hali eki almış olan isim-fiil, cümlenin nesnesi durumundadır:

Biri mufaşşal, biri andan ekall iki nüsha görölüp, nakle şâlih olanı yazıldı. (CN 12/2-3) " Biri tafsilatlı, biri ondan daha kısaca görülerek, aktarmaya degecek olanı yazıldı."

c. Verme hali ekiyle kullanılışı

Verme hali eki almış olan isim-fiil, cümlenin yer tamlayıcısı durumundadır:

Ve zıl'ları mütesâvî ve zâviyeleri kâ'ime olmayup, yelakin ezlâ' u zevâyâsından her iki mukâbili berâber olana şebîh-i mu'ayyen ta'bîr olurur. CN 6/29-31) " Kenarları eşit, açılırları dik olmayan; fakat, kenar ve açılırlarından karşılıklı her ikisi eşit olana paralel kenar dikdörtgen denilir."

ç. Bulunma hali ekiyle kullanılışı

Bulunma hali eki almış olan isim-fiil, cümlenin yer tamlayıcısı ve zarfı durumundadır:

Kebir olanda keştibânlığa müte'allık bir kaç yüz beyt ve cā-be-cā tafşiller vardır ki, sağırinde anlar matvîdir. (CN 12/3-4) " Büyükteki gemiciliğe ait bir kaç yaz beyit ve yer yer verilen açıklamalar, küçüğünde atlanılmıştır."

... anlarla bu maddelerde bahş-i ilzâmî ile bahş ve kelâmların ibtâl lâzımdır, diyü tehâfüt olanda, bast-ı mukaddime eylemişdir. " Onlarla bu hususlarda susturmak için tartışma ve sözlerini hükümsüz bırakma lazımdır, diye peyderpey üzerine düştükçe mukaddimeyi yazmıştır."

Çağatayca ve Azeri Türkçesi'nde görülen isim-fiilin bulunma hali ekiyle kalıplaşmış şekli zarf-fiil ifadesi taşımaktadır. (bkz. ETİF § 90) Taradığımız metinlerde isim-fiilin bu şekline sadece bir örnekte rastladık.

d. Çıkma hali ekiyle kullanılışı

Çıkma hali eki almış olan isim-fiil, cümlelerin yer tamlayıcısı durumundadır:

Şol şartla anda eṭval-ı nehār haṭṭ-ı istivā tarafında olandan nisf sā'at ziyāde ola. (CN 51/24-25) " Şu şartla orada güdüzün en uzununu ekvator tarafında olandan yarım saat fazla ola."

3) Çokluk ekiyle kullanılışı

§ 14. -an/-en ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin çokluk şekilleri de, yalın halde ve hal ekleriyle birlikte kullanılmışlardır.

a. Yalın halde kullanılışı

Yalın haldeki isim-fiil, fâil unsuru olarak görülmektedir:

Lakin baḥr-i muḥiṭ enginlerinde tefāvüt fâhişdir, bilmeyenler akıntıdan şanur. (CN 63/3-4) " Lakin okyanusun enginlerinde farklılık aşırıdır, bilmeyenler akıntıdan sanır."

b. Hal ekleriyle kullanılışı

İsim-fiilin çokluk eki almış şekli ilgi, yükleme, verme ve çıkma hali ekleri ile cümlede ve kelime gruplarında bazı unsurları teşkil eder:

Ve esîrû'l-baṭn olanlarıñ dîk şıfat yüreklerin oynatdı.(MS 71/23)" Horoz gibi, doğmamışların yüreklerini oynattı."

Hemân Ebû'l-feth, Timurtaş Paşa'yı cümle 'Arabistân 'askeriyle kâğıd-ḥâne cânibindeki ḥıyābān içre elli pāre qadırğa yapmak için fermān idüp, ba'z-ı kurāyı gāret idüp, elvāḥ u aḥşābından mümkün olanlarını gemiler binā itmege şarf eyledi.(SN 97/25, 98/1-2) "Hemen Ebulfeth, Timurtaş Paşa'yı Arabistan askerlerinin tamamıyla kağıthane tarafındaki ağaçlıkta elli adet gemi yapmak için vazife lendirdikten sonra, bazı köyleri yağmalayıp levha vekerestelerinden kullanılabilir olanlarını gemileri yaptırmak için harcadı!"

Ve lafz-ı mezbûr Yünānî'dir diyenleri Bekān nām müverriḥ redd idüp... (CN 97/12) " Zikredilen lafzı Yunanca'dır, diyenleri Bekan isimli tarihçi kabul etmeyerek..."

Ve gaflet olunmaya ki bu re'yiñ iktizāsı olan hareket-i arzı istib'ād eyleyüp kabûl itmeyenlere fikr ü mülâḥaza eylemek lâbüdd ü lâzımdır ki... (cn 39/24-26) "Bu görüşün gereği olan dün-

yanın hareketini uzak görüp kabul etmeyenler için düşünme ve dik-
katle bakmanın lazım olduğu umutulmamalıdır."

Müstefid olanlardan zikr-i bi'l-hayr mültemesdir. (CN 2/4) "
Faydalananlar tarafından hayır ile anılmak talep edilendir."

4) Edatlara bağlanarak kullanılışı

§ 15. İsim-fiilin edat almış şekilleri cümlede zarf ve pekiştirmeli
fâil olarak kullanılmıştır.

' da ' edatı ile

Edyân-ı bātılada olanlar da Buht-ı naşr ile Yanko ibn Madyân'
dır. (SN 36/1-2) " Batıl dinlere mensup olanlar da Buhtınasr ile
Yanko ibn Madyan'dır."

' dahil ' edatı ile

Derûn-ı kal'ada olan cümle küffâr-ı bed-girdâr bu hâli görüp im-
dâda gelenler dahil bu yüzden öldi. (SN 105/1-2) " Kalenin içinde
bulunan bütün kötü yaradışlı kafirler bu hali gördü; onlardan
yardıma gelenler de bu yüzden öldüler.

Belki bu deryalarda ma'dûm ve ölenlerin dahil hâli ma'lûmdur.
(CN 55/23-24) " Belki, bu denizlerde kaybolan ve ölenlerin duru-
mu da malûmdur."

' göre ' edatı ile

Gerçi umûr-ı mezkûre 'ulûm-ı riyâziyyeden bi-behre olana göre
ba'id görünür. (CN 73/10-11) " Gerçi zikredilen hususlar matematik
ilimlerinden nasipsiz olana göre uzak görünür."

Eflâkın baş olunması için devâ'ir üzre iktisâr idenlere göre
dahil mühendislerin resm eyledükleri şuver-i eflâk bu maâlde zamm
u ilhâk olundu. (CN 34/1-3) " Feleklerin açıklanması için, daireler
üzerinde özlü anlatanlara göre de mühendislerin çizdikleri felek
şekilleri buraya ilave edildi."

' kadar ' edatı ile

Zirâ güneşe karşı oturan kadar şems hararetinden müte'essir ol-
maz. (CN 84/7) " Zira güneşe karşı oturan kadar güneşin hararetin-
den etkilenmez."

'ki ' edatı ile

Hafî olmaya ki bu re'ye zehâb idenler ki dirler... (CN 40/6) " Bu
görüşü uyanların dediği gizli kalmasın."

b - Sıfat Olarak Kullanılışı

§ 15. -an/-en ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin sıfat olarak kullanılışı, isim olarak kullanılışından çok daha yaygındır. İsim-fiil sıfat olarak kullanıldığında, bazı kelime gruplarının ve cümlenin çeşitli unsurlarının sıfatını teşkil eder.

1) Bir ismin önüne getirilerek sıfat tamlaması teşkil eder:

Deryāya mite'allık olan tılsımāt-ı 'acibe... (SN 66/5) "Denizle ilgili olan acayip tılsımlar..."

2) İsim tamlamasının tamlayanının veya tamlananının sıfatı durumunda bulunur:

... Cenāb-ı rabb-ı 'izzet ber-havā şayerān iden ve ber-zemīn seyrān eyleyen vuhūş u tıyūrūfı ve hayvānāt-ı günā-günūfı envā'ını ol dirahistān içre cem' buyurmuş idi. (SN 117/14-16) "... Allah havada uçan, yerde yürüyen yabancı hayvan ve kuşların ve türlü türlü hayvanların çeşitlerini o ağaçlıkta toplamıştı."

Atlas'ın yedinci faslında mestūr olan umūrı zıkr idüp ba'dehü sevķ-i edille meslegine gidelim. (CN 19/12-13) "Atlas'ın yedinci bölümünde yazılan hususları zikrettikten sonra ispat yoluna gidelim."

3) İyelik grubunun tamlanan unsurunun sıfatı durumunda bulunur.

Ba'dehü hākır ü fakır, hāne-i bī-minnetimiz olan savma'amız küncinde gencine-i kitāba mālīk olup... (SN 32/15-16) "Bundan sonra ben, minnetsizlik evimiz olan tekkemizin köşesinde kitap hazinesine malik olup..."

4) Edat grubunun isim unsurunun sıfatı durumunda bulunur:

Bundan daha her birinin hūdūdı vāķi' olan ihtilāfāt ile icmālen beyān olunur. (CN 96/28-29) "Bundan da, her birinin hududu mevcut olan ihtilaflar ile kısaca açıklanır."

5) Cümlede fâilin sıfatı durumunda bulunur:

Ve kudemāya ma'lūm olmayan yerler bulunup bilindi. (CN 72/9-10) "Eskiler tarafından bilinmeyen yerler, bulunarak bilindi."

6) Cümlede yer tamlayıcısının sıfatı durumunda bulunur:

Ve da'ireyi iki pāre idüp merkeze mürūr eylemeyen hatt-ı müstakīme'veter'itlāk olunur. (CN 6/10-11) "Daireyi iki parçaya ayırdığı halde merkezden geçmeyen doğru çizgiye'kirış' denilir."

Zeyd 'Amr^w ile eşrâtdan olan tulû'ü'ş-şems mine'l-mağrib mes' elesinde mebâhise idüp...(CN 21/29-31) " Zeyd, Amr ile kıyamet alametlerinden olan güneşin batıdan doğması meselesinde tartışıp ... "

Lakin bu kitâb-ı celilü'l-kadri yazan ve yazdıran ihvândan me' müldür ki...(CN 55/24) " Lakin bu değeti büyük kitabı yazan ve yazdırandan kardeşlerden umulandır ki..."

7) Cümlelerin nesnesinin sıfatı durumunda bulunur:

... ve umûr-ı dîniyyeden olmayan ahvâli anlardan su'âl eylemeler. (CN 72/4) "...dine aithususlardan olmayan halleri onlardan sormayalar."

8) Cümlede yüklem unsurunun sıfatı durumunda bulunur:

Erbâb-ı hendese afa nokta dirler ki fi'l-ıhakika vaz' şâhibi olup, cezelî olmayan şeydir. (CN 4/3 ,5/1) " Geometri bilginleri gerçekte şekil sahibi olduğu halde bölünmeyen şeye nokta derler."

c - Yüklem İsmi Olarak Kullanılışı

§ 17. İsim-fiil bildirme unsuru ile yüklem unsurunu teşkil eder. Yüklem ismi olarak menfi ve müsbet mânada yalın halde veya çokluk halinde kullanılmıştır:

Bu zikr olunan aqsâm Atlas'da ve Mukaddime'de mezkûr ve erbâb-ı fenn beyninde meşhûr olandır. (CN 98/23) "Bu zikredilen kısımlar, Atlas ve Mukaddime'de geçen ve fen ilimleri arasında bilinendir."

Bunlar medârda ve ^warzda dizilenlerdir. (CN 51/6-7) " Bunlar yörüngede ve bir yerde dizilenlerdir. "

Ammâ Afrikâ müverrihi Lio ki, bu iklimin hadd-ı şarkisini Nil'den i'tibâr idenlerdendir. (CN 101/14-15) " Ama, Afrika tarihçisi Lio, bu iklimin doğudaki sınırını Nil'den sayanlardandır."

C- KELİME GRUPLARINDA VE CÜMLEDEKİ YERİ

-an/-en eki ile teşkil edilen isim-fiiller, isim ve sıfat olarak bazı kelime gruplarında ve cümlede , grubu meydana getiren unsurlardan veya cümlelerin ana unsurlarından birinin yerini tutar. Ayrıca, bu unsurların sıfatı olarak da yaygın bir kullanılışı vardır. (bkz. Sıfat Olarak Kullanılışı § 16).

a - Kelime Gruplarındaki Yeri

§ 18. İsim-fiil, kendi grubunu teşkil etmesinin yanında, teşkil ettiği bu grupla çeşitli kelime gruplarının unsurlarından biri de olabilir.

1) İsim-fiil grubundaki yeri

Yüklemi isim-fiilden müteşekkil bir çeşit cümle olan isim-fiil grupları, isim ve sıfat olarak kullanılmıştır. Sıfat olarak kullanılışı daha yaygın olan grup, manzum parçaların ekseriyetinde ve nesirde düzgün cümle unsurlarının sıralanışına uyar; isim-fiil umumiyetle sonda bulunur ve cümle unsurlarının tamamını veya bir kısmını alır.

Am̄mā h̄ükemā kavline bu h̄ākiñ gözesinden āb-ı şāfı nūş iden, renc-i bāşūr-ı demeviden h̄alāş olur. (SN 70/16-17) "Ama, âlimlerin kavline göre bu toprağın gözesinden saf suyu içen, kanlı basur sıkıntısından kurtulur."

2) İsim tamlamasındaki yeri

İsim-fiil, belirtili ve bəlirtisiz isim tamlamasının tamlayan unsurunu teşkil eder:

Bu kelām, Şems şunuñ eczā-i laṭifesini cezb ider diyenler re'yi üzredir. (CN 87/30-31) " Bu söz, Güneş suyun latif cüzlerini kendisine çeker diyenlerin fikrine uygundur."

...yoluyla ta'n idenler zararından, yolsuz nuşret idenleriñ zararı ekserdir. (CN 18/20-21) "...usulüyle yerenlerin zararından, usulsüz yardım edenlerin zararı daha çokdur."

3) Sıfat tamlamasındaki yeri

İsim-fiil, daha çok isimlerin veya isim fonksiyonunda bulunan kelime gruplarının önünde sıfat olarak kullanılmıştır.

Vakt-i 'iṣāda ğarbda vāki' olan h̄üsūf u k̄üsūf, ehālī-i şarḫa görünmez. (CN 20/26) " Akşam vaktinde batıda meydana gelen güneş ve ay tutulması, doğudakilere görünmez."

الفقر كائن (4) fehvāsınca saña takdīr olunan naşībīñ elbette gelir. (SN 32/13-14) "El-muḫadderi k̄ā'inün' de bildirildiğine göre sana takdir olunan nasibin muhakkak gelir."

4) Çıkmalı tamlamadaki (ablatif grubunda) yeri

İsim-fiil, bu grubun tamlayan unsurunu teşkil eder:

... bālā-nişin-i kürsî-i i'tibār ve dāru'd-ḍarb-ı meydān-ı gazāda sikke-yafte-i iştihār olanlardan Ḥazret-i Ḥālid bin Velid ve Sa'd bin Ebî Vakḳās...(TH 20/23-25) "...itibar kürsüsünün üst kademesinde oturanlardan ve gaza meydanının vuruşma yerinde gösterdiklerini bulanlardan Halid bin Velid ve Sad bin Ebi Vakkas.."

5) Edat grubundaki yeri

İsim-fiil, edat grubunun isim kısmını teşkil eder. Bu isim-fiilli edat grupları cümlede pekiştirmeli fâil veya zarf durumunda bulunurlar. Taradığımız metinlerde isim-fiilin " kadar, göre, da, dahı, ki " edatları ile kullanıldığı görülür. (bkz. Edatlara bağlanarak kullanılışı § 15).

Bazıları 'Rumūz-ı künūzdur' diyü, ol maḥalde olan şedādi binā-lara Ferhādî külingler urup defîne çıkarmak kaydında olup, helāk olanlar dahı anda medfūndur.(SN 85/13-16) " Bazıları 'Hazine işaretleleridir.' diye oradaki çok büyük binalara Ferhadımsı külingler vurarak define çıkarmak azmindeydiler; bu yüzden helak olanlar da, orada gömülmüştür."

b - Cümledeki Yeri

§ 19. -an/-en ekiyle teşkil edilen isim-fiiller cümlelerin unsurlarından her hangi birinin yerini alabilir.

1) Fâil unsuru olarak vazife görmesi

İsim-fiil cümlelerin fâili olduğu zamanlar, ya yalın halde ya da kuvvetlendirme edatı alarak pekiştirilmiş halde bulunur:

Merd olan meydāna 'azm itmek gerek

Her zamān merdāne rezm itmek gerek (MS 32/23)

" Mert olan meydana azmetmeli, her zaman mertçe savaşmalıdır."

İstinād ile arzın merkez-i 'ālemda mihnalup, dā'ima sükūnet üzere olmasını inkār edenler de vardır. (CN 43/31) " Delil ile Dünya'nın âlemin merkezinde sabit kalıp, daima hareketsiz olmasını inkar edenler de vardır."

2) Nesne unsuru olarak vazife görmesi

İsim-fiil, yükleme hali eki alarak, cümlelerin nesnesini teşkil eder:

Süfün gibi havâf tab' olanları girdâb-ı mehâlike saldı. (MS 72/1-2) " Gemiler gibi havâf tabiatlı olanları, tehlikeli girdaplara saldı."

Anda bu güne egir köki hâşıl olur ki, Azak egirinden ve Kerde şehri egirinden nâfi' bir egirdir; tenâvül ideni bif' kere geñir- dir. (SN 69/22-23)" Orada Azak eğirinden ve Kerde şehri eğirinden daha faydalı, yiyeni bin kere genirten bir çeşit eğir kökü yeti- şir. "

3) Yer tamlayıcısı unsuru olarak vazife görmesi.

İsim-fiil, verme hali, bulunma hali, çıkma hali ekleri alarak cümlenin yer tamlayıcısı unsurunu teşkil eder. Bazı bulunma halindeki yer tamlayıcıla- rının zarf fonksiyonunda olduğu da görülür.

a. Verme halindeki yer tamlayıcısı

Şâhib-i 'ayâr olanlara her katre vü jale 'ayîne-i kudret-i Per- verd-gâr'dır. (MS 73/3-4) " Ayar sahibi olanlar için, her damla ve çiğ tanesi Rızıklandırıcı'nın kudret aynasıdır."

b. Bulunma halindeki yer tamlayıcısı

1. Yer tamlayıcısı fonksiyonundaki kullanılışı

Kebîr olanda keştibânlığa müte'allık bir kaç yüz beyt ve câ-be- câ tafşiller vardır ki, sagirinde anlar ma'vîdir. (CN 12/3-4) " Bü- yükteki gemiciliğe ait bir kaç yüz beyit ve yer yer verilen açık- lamalar, küçüğünde atlanmıştır."

2. Zarf fonksiyonundaki kullanılışı

... anlarla bu maddelerde bahş-i ilzâmî ile bahş ve kelâmların ibtâl lâzımdır, diyü tehâfüt olanda bast-ı mukaddime eylemiştir. (CN 19/8-9) "... onlarla bu hususlarda susturmak için tartışmak ve sözlerini hükümsüz bırakmak lazımdır, diye peyderpey üzerine düş- tükçe mukaddimeyi yazmıştır."

c. Çıkma halindeki yer tamlayıcısı

Şol şartla anda etval-ı nehâr hadd-ı istivâ tarafında olandan nişf sâ'at ziyâde ola. (CN 51/24-25) "Şu şartla orada gündüzün en uzununu, ekvator etrafında olandan yarım saat fazla ola."

4) Yükleme unsuru olarak vazife görmesi

İsim-fiil, bildirme ekleri ile isim cümlelerinin yükleme unsurunu teşkil eder. (bkz. Yükleme İsmi Olarak Kullanılışı § 17).

Ve zāviyeleri kā'ime olup, ezlā'ı berāber olmayana mustatīl dirler ve bunufi 'aksine ki; ezlā'ı mütesāviye olup, zāviyeleri kā'ime olmayandır, ma'yen dirler. (CN 6/28-29) " Açıkları dik olup kenarları eşit olmayana dikdörtgen, bunun aksine kenarları eşit olup açıkları dik olmayana yamuk derler."

*

- DUK / - DÜK

EKIYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER

A - MAHİYETİ VE YAPISI

§ 20. Türkçe'nin en işlek isim-fiillerinden olan -duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, umumiyetle geçmiş zaman ifadesi taşırlar. Ayrıca, isim-fiilin sıfat kullanılışlarında, geçmişten geleceğe kadar uzayan bir devamlılık ifadesi de bulunabilir.(bkz.TTSY s.20;ETİF § 83). Bu devamlılık ifadesi, tara-
dığımız metinlerde de görülmektedir.

İspānyā'dan Şām sevāhiline gidenler giderken geç varup, döndük-
de tiz gelürler. (CN 78/29-30) " İspanya'dan Şam sahillerine gi-
denler giderken geç varır, dönerken tez gelirler."

Ve taze leşler evvelā deryā dibine çöküp, sonra yüze çıktuğa,
Aristo'nun semā kitābında beyān olunmuşdur.(CN 84/12-13) " Taze
cesetlerin önce denizin dibine çöktükten sonra yüze çıkacağı,Aris-
to'nun semā kitabında anlatılmıştır."

Bu ekle teşkil edilen isim-fiiller,Eski Türkçe'de umumiyetle iyelik ek-
leri almadan kullanılmıştır.(bkz.ETİF § 83).Daha sonra, özellikle Batı Türkçe-
si'nde bazı kalıcı isim ve menfi sıfat kullanılışları dışında iyelikli şekil-
lerde kullanılmıştır.(bkz. TG s.226; TE s.61). İsim-fiilin müsbet yalın kulla-
nılışına Eski Anadolu Türkçesi'nde nadir olarak rastlanılmaktadır.(bkz. EOFM
s.526)Ekin, bulunma ve eşitlik hali ile kalıplaşmış şekilleri bile zamanla ye-
rini iyelik ekleriyle genişletilmiş bulunma ve eşitlik hali ekli şekillere bı-
rakmıştır.

Ek, Eski Türkçe, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi, Çağatayca, Özbekçe ve Eski Anadolu Türkçesi ile bazı şivelerde daima yuvarlak ünlülüğü olmuştur. Düz ünlülüğü şekillerine Azeri Türkçesi, Kıpçakça, Kırım Tatarcası, Karaim Türkçesi ile Karay ve Balkar şivelerinde rastlanılmaktadır. Çağatayca'da bazı kalıcı isimler dışında -duk/-dük, -tuk/-tük isim-fiil eki yerine daha çok -ğan/-gen, -қан/-ken isim-fiil eki kullanılmıştır. (ETİF § 30,83).

Yaygın bir kullanıldığı sahası olan bu ek, bazı kalıcı isimler de meydana getirmiştir: Uygurca, umduk "ümit"; Çağatayca, bastuk "yakın ilgi, dostluk"; Kıpçakça, yanduk "yangın"; Karaimce, қалдық, "nesil"; Kırgızca, Osmanlıca, Çağatayca, sidik "sidik, idrar"; Türkiye Türkçesi, tanıdık, bildik vb. (bkz. TEKŞ s. 49).

-duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, Osmanlı gramer kitaplarının "ef'âl-i şıla" veya "şıla-i şığa" bahislerinin "şıla-i maî" bölümünü meydana getirirler. Bunun yanı sıra, isim-fiilin "-duktan sonra" şeklindeki kullanılışı "rabıta-i zamâniyye" ve "-duka" şeklindeki kullanılışı "şığa-i tevkiyye" diye isimlendirilerek ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. (bkz. KLO s. 119-122; KO s. 118; LO s. 328).

-duk/-dük isim-fiil eki şekil ve zaman eki durumuna geçmemiştir. Mecdut Mansuroğlu (bkz. TTSY s. 20) ve Saadet Çağatay'ın (bkz. EOFM s. 526) "Görülen geçmiş zamanın 1. çokluk şahsında görülür." demelerini, Kemal Eraslan "Batı Türkçesi'nde ekin -k/-k unsuru geçmiş zaman fiil çekiminin çokluk 1. şahsına tesir ederek -mız/-miz şahıs ekinin yerini almıştır. (gel-di-k ET kelti-miz gibi) " diye tenkit etmiştir. (bkz. EKİF § 83). Ahmet Cevat Emre de Divanü Lügati't-Türk'teki çekimli fiil kullanılışından bugünkü görülen geçmiş zaman çekiminin çokluk 1. şahsının geliştiğini ileri sürmüştür. (bkz. TİT s. 167).

Bu ekle teşkil edilen isim-fiillerin yüklem olarak kullanılışı Eski Türkçe'de nadir olarak sadece teklik 3. şahısta görülür.⁽⁵⁾ Divanü Lügati't-Türk'te de isim-fiilin yüklem gibi kullanılışı gösterilmiştir.⁽⁶⁾ Kutadgu Bilig-

5 қаңғи хан өги қатун есидип екен келип оғлыға неге айтар n(e)ñг кигиң бирмедүк (CMFr., 8-11) "Kral babası, kraliçe annesi işitip her ikisi gelip oğullarına ne kadar sorsalar, (oğulları) hiç cevap vermemiş." (bkz. ETİF s. 76).

6 "men ya kurduk" (ben yay kurdum), "biz ya kurduk" (biz yay kurduk), "ol keldük" (o geldi), "biz keldük" (biz geldik), "olar ewke kirdük" (onlar eve girdiler), (bkz. DLT 11, s. 60-61).

te'de isim-fiilin Divanü Lügati't-Türk'teki kullanılmasına uygun bir kullanılış 3910. beyitte yer almaktadır.⁽⁷⁾ Ayrıca, Saadet Çağatay da Brockelmann'dan aldığı bir beyiti bu tür kullanılışa örnek olarak göstermiştir.⁽⁸⁾ Bizim taradığımız metinlerde ise , bu tür kullanılışa rastlanılmamıştır.

Taradığımız metinlerde isim-fiilin teklik 3. şahıs iyelikli şekli yerine nezaket gereği, çokluk 3. şahıs iyelikli şeklin kullanıldığı da görülür.

...Hazret-i 'Ömeri'l-fârûk -raziya'llahü 'anh - sevâd-ı mu-
rakka'-ı mâmûre-i Kudüs-i mübaregi dest-i 'âlem-güşâlar ile şuver-i
vücûd-ı bed-bûd-ı küffârdan taḥliyye vü taḥîr buyurdıklarında...
(TH 39/7-9) "...Hazreti Ömer -Allah ondan razı olsun - mübarek
Kudüs'ün üst üste gözüken bağlarının karartılarını âlem açan eli
ile kafirlerin fena tabiatlı vücut suretlerinden boşaltıp temiz-
lediğinde..."

Kâfile-sâlâr-ı enbiyâ -'aleyhi's-şalatu ve's-selâm - hazretle-
ri hengâm-ı hicretde havâli-i Mekke-i mübareke'ye şeref-baḥşâ-yı
kâd me-i vuşûl olduklarında ta'yîn-i kâ'id-i takdîr ile nâḩa-i
feyz-bârları ol maḩalde bast-ı nâfe-i istikrâr itmegin...(TH 106/
25,107/1-3) " Peygamberler kafilesinin kumandanı -salat ve selam
üzerine olsun - hazretleri hicret esnasında mübarek Mekke ha-
valisine vararak şeref bağısladığı zaman, takdir kumandanının
yönlendirmesi ile feyz yüklü develeri o yerde kararlılık miskini
saçmakla..."

Nezaket dışında, isim-fiillerle fâili arasında umumiyetle teklik-çokluk bakımından bir uyum vardır.

...yedi günde yüz bîf küffârın cânı cehenneme gitdikleri kendi

7

3910 özünġ taplamaduk berü kelmekiġ
maḩa tuşmaġıġ hem yüzüm körmekiġ

" Sen bana gelmeġi, benimle buluşmaġı ve yüzümü görmeġi kabul et-
memişsin."

8

" unutulmuş din ve dünya kâmusu
kalmaduk âri ve gitmiş namusu "

(bkz. EOFM s. 532)

tarihlerinde mestürdür...(SN 84/10-11) "...yedi günde yüz bin kafirin canının cehenneme gittiği, kendi tarihlerinde yazılıdır..."

Bu ekle teşkil edilen isim-fiiller bazen mastar manasında da kullanılmıştır.

Ağrıboz aşası boğazında köprü altında bir gün bir gece yedi kere medd ü cezr vâkı' olduğu nedendir? (CN 83/19-20) "Ağrıboz adası boğazındaki köprü altında bir gün bir gece zarfında yedi kere met ve cezir meydana gelmesi nedendir? "

Eski Türkçe'de aktif ve pasif manalı olduğu belirtilen -duk/-dük eki ile teşkil edilmiş isim-fiillerin (bkz. ETİF §83) bu manalarını, taradığımız metinlerdeki fiil tabanlarının geçişli veya geçişsiz olmaları sağlamaktadır. Fakat, isim-fiil ekinin bazı örneklerde geçişli fiillere pasif mana verdiği de görülmür. " di- " fiilinin çokluk 3. şahıs iyelikli halinin - fâili meçhul - yüklem unsuru olarak kullanıldığı bu şekiller, bugün (didükleri) denilen) -an/-en ekiyle teşkil edilmiş isim-fiillerle karşılanmaktadır.

Hadd-i cenübîsi, baħr-i Habeş didükleri İtopya defizi ve hadd-i ğarbîsi, muħiṭ-i ğarbî didükleri okyanüs-ı Atlântiküs'dur.(CN 100/28-29) " Güney sınırı Habeş denizi denilen İtopya denizi, batı sınırını batı okyanusu denilen Atlantik okyanusudur."

Bugün Türkiye Türkçesi'nde ünlü ve ünsüz uyumuna bağlı olarak çok şekilli kullanılan bu isim-fiiller, sıfat, isim, zarf ve yüklem ismi olarak vazife yapmaktadır.

*

§ 21. Yaygın kullanılmasına rağmen şekil ve zaman eki durumuna geçmeyen bu isim-fiil ekinin yapısı ile ilgili olarak şu görüşler ileri sürülmüştür:

C. BROCKELMANN, -duk/-dük, -tuk/-tük <-t "fiilden isim yapma eki" -uk "edat" şeklinde izah etmiş ve t'nin aynı zamanda görülen geçmiş zaman fiil çekiminin temelinde de mevcut olduğunu bildirmiştir. (bkz. ETİF § 45).

M. RASÄNEN, RAMSTEDT ve KOTWIEZ'in Moğolca dag, Tunguzca dig "fiilden isim yapma eki ile -duk/-dük ekini paralel tuttuklarını nakletmiştir.(bkz. ETİF § 48).

EŞ-ŞÜZÜRÜ'Z-ZEHEBİYYE'nin çokluklarla ilgili sekizinci babında -k/-k geçmiş zamanın 1. şahsının çokluk işareti olarak gösterilmiştir: " Şimdi geçmiş zamanın birinci şahsındaki çoğul belgesine dönüyoruz;bu, sakın olan 'sert ج' ya da قdır." (bkz. ŞZ s.25).

A. CEVAT EMRE de, " Hint-Avrupa dillerinde -to- morfemi (nominatif belgisiyle -to-s) aynı rolü oynakaktadır.:gr. klüto-s "ışidilmiş, şöhet bulmuş" skr. çoto-s id. vb. gibi "(bkz. TİT s.167) dilerek Hint-Avrupa dillerindeki benzerliğe dikkat çekmiştir.

B - KULLANILIŞI

Buekle teşkil edilen isim-fiiller, isim ve sıfat olarak kullanılmaları- nın yanı sıra, bulunma ve eşitlik hali ekli şekilleriyle zarf olarak ve bildir- me ekleri ile de yüklem ismi olarak kullanılmıştır.

a - İsim Olarak Kullanılışı

-duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin isim olarak kullanılışları, bazı kelime gruplarında ve cümlede çeşitli unsurları teşkil eder.

1) Hal ekleriyle kullanılışı

§ 22. -duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiiller bulunma, çıkma ve e- şitlik hali ekleriyle kullanılmışlardır.

a. Bulunma hali ekiyle kullanılışı

Bu ekle teşkil edilen isim-fiillerin bulunma hali, cümlede zarf fonksiyon- munda bulunur. Zarf-fiillere yaklaşan -duğda/-dükde birleşik şekli Eski Türkçe' -ğınça/-ginçe, -kınça/-kinçe; Eski Anadolu Türkçesi ile Azeri Türkçesi'ndeki -ınca/-ince; Çağatalca'daki -ğunça/-günçe, -kunça/-künçe; Kıpçakça'daki -ğınça/ -ginçe, -kınça/-künçe ; Türkiye Türkçesi'ndeki -ınca/-ince, -unca/-ünce ile Eski Anadolu Türkçesi, Azeri Türkçesi, Kıpçakça, Çağatayca ve bazı şivelerde kullanı- lan -ğaç/-geç, -kaç/-keç zarf-fiil ekleriyle aynı mâna ve fonksiyonda kullanı- lır, (bkz. ETİF § 85). Ayrıca bu durumdaki isim-fiiller, Çağatayca ve Kıpçakça' daki -ğanda/-gende, -kanda/-kende ve Azeri Türkçesi ile Anadolu ağızlarında kullanılan -anda/-ende zarf-fiil ekiyle aynı mâna ve fonksiyona sahiptir. (bkz. EOFM s.529).

Türkiye Türkçesi'nde bu haldeki isim-fiilin iyelik ekiyle genişlemiş ün- lü ve ünsüz uyumuna bağlı şekilleri (-diğında/-diğinde, -duğunda/-düğünde, -tığında/ -tığında, -tuğunda/-tüğünde) kullanılış sahasındadır. "Eşzaman zarf-fiilleri" ola- rak isimlendirilen bu isim-fiil şeklinin zaman bildiren kelimelerle (-dığı zaman, -dığı vakit vb.) kullanılışına da rastlanılmıştır. (TG § 370).

Taranılan metinlerde isim-fiilin bulunma hali eki almış şeklinin şu kul- lanılış hususiyetleri tesbit edilmiştir:

1. Bu durumdaki isim-fiiller umumiyetle '-dığı zaman' mânasını ifade ederler. Bu zaman ifadesi, isim-fiilin kullanıldığı cümlede kendisinden sonra getirilen ve vakit bildiren bir ismin bulunma hali eki almış şekli ile daha da belirginleştirilir:

Ve kezâlik arz seretânda olduğda, ya'nî seretâna muhâzi olduğda, elbetde ol vaktde şems seretânın mukâbili olan cedyde görünür. (CN 38/2-3) " Bu da onun gibi, Dünya yengeç burcunda iken , yani yengeç burcuna paralel olduğu zaman, şüphesiz o zamanda Güneş yengeç burcunun karşısındaki oğlak burcunda görünür."

2. Bu durumdaki isim-fiiller, bazen 'kaçan, kaçan ki' cümle başı edatları ile birlikte kullanılır:

Kaçan Kaydâfe beni habsden itlâk itdükde, üzerine asker ve kılıç çekmemek için 'ahd u mîsâk eyledim. (SN 39/5-6) " Kaydâfe beni hapisten çıkardığı zaman, üzerine asker ve kılıç çekmemek için yemin ettim."

...Mısır nice feth olduğunu kaçan ki Mustafa Çelebi hikâye itdükde, hakîr hayretde kalır idim. (SN 107/25-26). "...Mısır'ın nasıl alındığını Mustafa Çelebi anlattığı zamanlar hayret içinde kalırdım."

3. Bu durumdaki isim-fiiller, bazen şart manasını ifade ederler:

Cemi' Frengistân hükemâsından 'illetinin devâsını muşşırâne taleb itdükde, aslâ çâre bulamamışlardı. (SN 50/23, 51/1) " Frengistanın bütün âlimlerinden ısrarla hastalığının çaresini istediye de, asla çare bulamamışlardı."

Ve sâlifü'z-zikr müselleşi bir dahı bu tarzda taksim ideriz ki kendüsünde ya'nî müselleste zâviye-i kâ'ime bulundukda kâ'imü'z-zâviyedir ve münferice bulunduğu takdîrde münfericü'z-zâviye olur. (CN 6/24-25) " Zikri geçen üçgeni, kendisinde dik açı bulunursa dik açılıdır ve geniş bulunur ise geniş açılıdır, diye ayırırız."

4. Bu durumdaki isim-fiiller, bazen '-dikten sonra' mânasını taşırlar.

Bu dahı fevt olduğda, Şilişter sâm krâl câ-nişin oldu. (SN 56/10-11) " Bu da öldükten sonra, Şilişter isimli kral onun yerine geçti."

40 sene zarfında ma'bed tamâm olduğda enderün u birünuna on iki bin huddâm ta'yîn olunmuşdur. (SN 124/19-20) " Mabet 40 senede tamamlandıktan sonra, içine ve dışına on iki bin hizmetçi tayin olunmuştur."

5. Bu durumdaki isim-fiiller, hareketin devamlılığı açısından " -dikçe " fonksiyonunda da bulunabilirler:

Mâhal ve münâsebeti geldükde âl-i 'Osmân devletinde 'imâret olan yerleri beyân ideriz.(SN 71/26, 72/1) " Yeri geldikçe, Osman oğlu devletinde imar edilen yerleri anlatacağız."

6. Bu durumdaki isim-fiiller, bazen hal zarf-fiili fonksiyonunda da kullanılırlar:

İspāryā'dan Şām sevâhiline gidenler giderken geç varup, döndükde tîz gelürler.(CN 78/29-30) "İspanya'dan Şam sahillerine gidenler giderken geç varır, dönerken çabuk gelirler."

b - Çıkma hali ekiyle kullanılışı

Taradığımız metinlerde -duk/-dük ekiyle teşkil edilmiş isim-fiillerin çıkma hali eki almış şekilleri daima "şöñra" edatı ile birlikte kullanılmıştır. Osmanlı tabiriyle "rabîta-i zamāniyye" denilen bu şekil, cümlede zarf olarak kullanılmıştır.

Bir müddet dâver-i hayret memleket-i dilde hükümet eyledükden şöñra, yine i'ânet-i feyz-i hüç-bağşası ile sermâye-i endek-i şurâ dest-res-i müyesser olıcak...(TH 9/3-5) " Bir müddet hayret hükümdarı gönül ülkesinde hüküm sürdükten sonra, tekrar şuur bağışlayan feyzin yardımıyla şuurun azıcık sermayesine kolayca eli yetişince..."

Zîrâ bu Nâesprānsa burnunu geçdükden şöñra ne kadar muvâfık rüzgâr olursa, geminin şarka gitmesi batı olur, garba gitmesinden ve bu hareket Akdeñiz'de daha müşâhede olunmuşdur.(CN 78/27-29) "Çünkü, bu Naespransa burnunu geçtikten sonra, rüzgar ne kadar uygun olursa olsun, geminin doğuya gitmesi batıya gitmesinden yavaş olur; bu hareket Akdeniz'de de gözlenmiştir."

c - Eşitlik hali ekiyle kullanılışı

-duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin eşitlik hali eki almış şekli, cümlede zarf olarak kullanılmıştır. Bu durumdaki isim-fiillerin esas cümlenin fiilindeki hareketle çeşitli şekillerde bağlantıları vardır. Osmanlı gramer kitaplarında "şîga-i tevkiyye" veya "rabîta-i tevkiyye" denilen (bkz. LO s. 336) bu şekle, Türkiye Türkçesi'nde "Gerindium gibi kullanılan partisip şekli" (bkz. TDB s.332), "Vakitleme zarf-fiilleri" (bkz. TG s,433), "Zaman ulacı" (bkz. DB s.400) vb. tarif ve isimlendirmeler yapılmıştır.

Bugün Türkiye Türkçesi'nde kullanılan "oldukça" ve "gittikçe" kelimeleri zarf-fiil mânalarını kaybederek zarf durumuna geçmişlerdir. (Oldukça bakımlı bir bahçe, Fırtına gittikçe artıyordu vb.). Ayrıca, isim-fiil ile esas cümlelerin yüklemi aynı fiil tabanından teşkil olunmuşsa, isim-fiil cümlelerin yüklemine müddet ve aşırılık belirler. (Sürüdeki koyunlar azaldıkça azalıyordu. vb.) (bkz. DB §. 396).

Bu durumdaki isim-fiillerin taradığımız metinlerde şu kullanılış hususiyetleri tesbit edilmiştir:

1. Esas cümle yüklemine zaman içinde kendisinin tekrar ve devamına tabi kılar:

Ensâgures ve gayrı zann eylediler ki deryâ türâbî bir nevâ deri ola; arz hararet-i şemsle kızdukkça çıkça, zîrâ derya tuzludur, der gibi. (CN 74/4-5) " Ensagures ve diğerleri denizin ter gibi tuzlu olmasından hareketle toprağın bir çeşit teri olduğunu ve toprak üneşin hararetiyle ısındığı vakitler çıktığını zannettiler."

2. Bu durumdaki isim-fiiller, bazen fiil ismi teşkil eder:

... aña nazarım ta'alluk itdükkçe bu bükâdan fâriğ olam... (SN 34/14) "... ona her bakışında teselli bulayım..."

3. "...-dukkça ...r." şeklinde kurulmuş cümlelerde esas cümlelerin yüklemi, isim-fiil ile doğrudan bağlantılıdır. Bu tür cümlelerde isim-fiil, esas cümlelerin yüklemindeki hareketin vaktini ve derecesini tayin eder:

Ba'dehü kamerin nûrı ziyâde oldukça, medd dahî tezâyüd bulur. (81/15-16) "Ondan sonra ayın parlaklığının arttığı kadar, medde artar."

Her bâr temevvüc ve hareket şedîd oldukça, rîh kavî olur. (CN 92/22) "Dalgalanma ve hareketin şiddetli olduğu zamanlar, rüzgar kuvvetli olur."

4. "...-madukkça ...-maz." şeklinde kurulmuş cümlelerdeki isim-fiil şart mânasını ifade eder:

... bir sevâd-ı sâye-çîn-i geysü-yı hıyâbânda pinhân olup, derî-çe-i mahallâtına vaz'-ı kadem olunmadukkça, âsâr-ı mebânî-i şehri verâ-yı perde-i hafâdan şüret-nümâ-yı zühür olamaz. (TH 22/17-19) "... bir korunun gölgeli ağaçlarının karartı sında gizlendiği için mahallelerin kapısına kadar varılmazsa, şehrin binalarının belirtileri gizlilik perdesinin arkasından kendisini gösteremez."

5. Esas cümlelerin yüklemi emir kipinde (teklik 2. ve 3. şahıslarda) kurul-

muş olan cümlelerde, bu durumdaki isim-fiiller yüklem muddetini gösterirler:

Du'ā idūp didim tārīhin ey dāniş, bu mebnāniñ
 Zemīn tūduqça tūrsun bu binā-yı āsumān-āsā (SN 57/13-14)
 "Ey bilgili kişi, dua ederek bu binanın tarihini söyledim: Bu
 gökyüzüne benzeyen bina, dünya durduğu müddetçe ayakta kalsın."
 Cihān tūduqça sultān-ı cihān kııl
 İşiri eyle 'ayş-ı kām-rāni (MS 75/14)
 "Cihan durduğu müddetçe cihan sultanı yap. İşini mutluluğu ya-
 şama eyle."

6. Bu durumdaki isim-fiiller, bazen bildirme eki alarak yüklem ismi teşkil ederler:

İrdükçedir hemişe ecel şāhbāzı çūn
 Ey kebg kākāhayla nedendir bu ğafletiñ (MS 26/25)
 "Ey keklik, ecel doğanı yaklaştıkça kākāhayla gaflet göster-
 menin sebebi nedir."

2) İyelik ekleriyle kullanılışı

§ 23. -duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin yukarıda da görüldüğü gibi bazı hal ekli kullanılışları dışında (-dukça/-dükçe, -dukda/-dükde, -dukdan sonra) diğer kullanılışları iyelikli bir yapıya sahiptir. Bu iyelikli şekiller isim ve sıfat olarak kullanılmıştır. Taradığımız metinlerde, -duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin yalın isim kullanılışına rastlayamadık. Bu isim-fiilin isim kullanılışı umumiyetle iyelikli şekillerden müteşekkildir. Bu şekillerden de teklik 3. şahıs iyelik eki almış olanları, büyük bir ekseriyet teşkil etmektedir.

Bugün -duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin yalın isim kullanılışı "bildik, tanıdık" vb. gibi bir kaç kelimenin haricinde (bkz. TEKŞ s.49) hemen hemen yok gibidir. İsim-fiil, bilhassa iyelik ekleri alarak kullanılış sahasına çıkar. İyelik eki, diğer isim-fiillerle kullanılışından farklı olarak, bu isim-fiil eki ile adeta kaynaşmış gibidir. (bkz. TDB s.323-324)

1. İsim-fiilin teklik 1. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

İsim-fiilin teklik 1. şahıs iyelik eki almış şekli bulunma hali ekiyle birlikte şeklen yer tamlayıcısı olarak görünmesine rağmen, aslında zarf fonksiyonundadır:

İstikşāf-ı kemiyyet-i adād-ı minārāt için taḥrīk-i ser-engüşt-i
 nigāh eyledüğimde ğāyet irtifā ile nümūdār olan minārātıñ şümāri...

(TH 49/14-15) "Minarelerin sayısının çokluğunu keşfetmek için bakış parmağının ucunu kımıldattığım zaman, aşırı yükseklikleri ile görünen minarelerin sayısı..."

2. İsim-fiilin teklik 2. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

a. Bu durumdaki isim-fiil bir edatla birlikte cümlenin zarf unsurunu teşkil eder:

Yâ Kostantin sen bu kadar ma'sûmları âzâd itdiğini için, seni de bu illetten halâş itdim. (SN 52/1-2) " Ey Kostantin, sen bu kadar günahsız kişiyi bağışladığın için, ben de seni bu illetten kurtardım."

b. Bu durumdaki isim-fiilin bulunma hali eki almış şekli, şekil itibari ile yer tamlayıcısı olmasına rağmen, gerçekte zarf fonksiyonundadır:

Ba'de'hi içine girüp bir sâ'at tûr, andan çıktığında hamâma gir. (SN 51/4-5) " Ondan sonra, içine girerek bir saat kal, oradan çıktığın zaman hamama gir."

3. İsim-fiilin teklik 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

-duk/ dük ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin en yaygın kullanılış şeklidir. Teklik 3. şahıs iyelik eki adeta ekin bünyesine dahil olmuş gibidir. İsim-fiilin bu şekli hal ve bildirme ekleri alarak cümlenin ve çeşitli kelime gruplarının bazı unsurlarını teşkil eder.

a. Bu durumdaki isim-fiilin yalın kullanılışı, cümlenin fâili durumundadır:

... ol mesned-i vâlâda tahta-i deryûze-i dest-i du'â vü niyâz nakd-i icâbetden tehî olmadığı istibâhdan hâlîdir. (TH 39/18-19) " O yüce makamda dua ve niyaz elinin dilenci tahatasının gerekli şeyden boş olmadığı şüphesizdir."

b. Bu durumdaki isim-fiillerin yalın kullanılışı, kendisinden sonra aldığı bazı edatlarla (gâbi, için, kadar, mertebe, üzre, da'hi) pekiştirmeli fâil ve zarf unsurunu teşkil eder: (bkz. Edatlara bağlanarak kullanılışı § 24):

Ve bununla etval-ı nehârdan beled kaçınıcı iklimi düşdüğü da'hi ma'lûm olur. (CN 53/8-9) " Bununla etval-i nehârdan belâdenin hangi iklimi rastladığı da bilinir."

Ve ba'de'l-feth Fâtih olma'halî yine zindân itdüğü için ve Şeyh Zindânî feth itdüğü için Zindân kapısı derler. (SN 101/12-13) " Fetihten sonra Fatih orayı tekrar zindan yaptığı için ve Şeyh Zindânî fethettiği için Zindan kapısı derler."

c. Bu durumdaki isim-fiiller ilgi halinde isim tamlamasının tamlayan unsurunu teşkil eder:

Ḥālā 'Ömer kırdığı yurdu ' dirler meşhūr-āfāk bir vādīdir.(SN 79/17-18)" Hala 'Ömer kırdığı yurdu ' denilen,her yerde meşhur bir vadidir."

Nihāyet Aṭlās deñizi başduğı aṭanın ve iç deñizi soñra dāhil olduğunun aslı yok, efsānedir. (CN 85/8-9)"Hasılı,Atlas denizinin bastığı adanın ve iç denizin daha sonra dahil olduğunun aslı yok, efsanedir.

ç. Bu durumdaki isim-fiiller yükleme hali eklerini alarak cümlelerin nesnesini teşkil ederler:

Lakin işbu kitāb-ı müstetāb 'cihān-nūmā' ismiyle müsem mā kılınmağa,ḥasb-i ḥāline muvāfaqatı iltizām için bu temāşa-gāh-fesihātül-fezā-yı cihānda herkesiñ bulduğın gördüğün bilmek ve işitmek... (CN 23/29/31)" Lakin bu güzel kitabı 'cihan-nūma' ismiyle isimlendirilebilmesi için, konusuna uygunluğu gerektiğinden bu cihanın geniş fezasının seyir yerinde herkesin bulduğunu , gördüğünü bilmek ve işitmek..."

... ulemā-yı Rūm'dan Şerif Efendi merhūm müderris iken Gāzanfer Ağa sevki ile fātiḥ-i Egre Suṭṭān Meḥmed Hān'a Türkī tercüme eyleyüp, fen ile alākası olduđunu bildirmişdir.(CN 13/30-31,14/1)"Anadolu ālimlerinden merhūm Şerif Efendi müderris iken, Gāzanfer Ağa'nın yönlendirmesi ile Egre fatihi Sultan Mehmed Han için Türkçe'ye tercüme ederek,fenle alākası olduđunu bildirmiştir."

d. Bu durumdaki isim-fiiller yalın halde yer tamlayıcısı unsurunu, bir edatla birlikte zarf unsurunu,teşkil ederler:

Goncasiniñ gıncına ve güliniñ yüziñe güldüğüne mağrūr olduñ.(MS 57/22-23)" Goncasının nazına ve gülinün yüzüne güldüğüne mağrur oldun."

İki gün ol fezāda itmām-ı kuşūr-ı mehāmm için ārām olunmak için mersūm-ı ceñde-i i'tibār olduğuna bināen, künbed-i firūze-fām-ı gerdūna gışāve-i anberin ta'lik olunduğı dem...(TH 57/9-11)"İki gün o geniş saha da mühim kusurların giderilmesi için dinlenme, değerli bir kaynağın yazılmışı olduğundan hareketle,dünyanın mavi renkli kubbesine anber kokulu örtü asıldığı zaman..."

e.Bu durumdaki isim-fiiller bulunma hali eki ile birlikte şeklen yer

tamlayıcısı ise de, aslında zarf fonksiyonundadır. Bu kullanılış taradığımız metinlerde fazla yaygın değildir:

...şahre-i mübarekenî bir kıt'ası istikbâl için seng-i felâhân-ı sür'at olduğunda işâret-i Süleymân nebî ile ol menzilde gûşe-gîr-i ârâm-ı ber-devâm olmağın...(TH 41/3-5) "...mübarek kayanın bir parçası karşılama için hız sapanının taşı olduğu zaman, Süleyman Nebi'nin işareti ile orada devamlı dinlenmenin köşe tutanı olmakla..."

f. Bu durumdaki isim-fiillerin çıkma hali eki almış şeklinin yalın kullanılışı, şeklen yer tamlayıcısı ise de, aslında zarf fonksiyonundadır. Ayrıca bu yalın kullanılışın "mâ-'adâ", "ğayrı" ve "ötri" edatları ile birlikte kullanıldığı da görülür (bkz. Edatlara bağlanarak kullanılışı § 24):

Pes bu şahîfelere kitâb-ı Atlas müellifi gâh'kârtî' ve gâh'tâbola'tesmiye eyledi, ekşer bunlar murabba' olduğundan.(CN 62/15-16)

" Böylece, bu sayfalara Atlas kitabının müellifi, bunların çoğu dört köşeli olduğu için bazen'kartî, bazen'tabola'diye isimlendirdi."

...bu re'ye takviyyet virdüğinden ötri kendüsine nisbet olunup, halk arasında 'Kartejyüs'hey'eti' ünvanıyla dahi şâyi' olmuştur. (CN 36/23-24) "...bu görüşe destek vermesinden dolayı, kendisine mal edilerek halk arasında 'Kartejyus heyeti' ismiyle de yayılmıştır."

g. Bu durumdaki isim-fiilin eşitlik hali eki almış şekline sâdece bir yerde rastladık:

Halka yidürdüğince ni'metler

Su yerine şunardı şerbetler (MS 45/3)

"Halka yedirebildiği kadar nimetler, su yerine şerbetler, sunardı."

4. İsim-fiilin çokluk l. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

a. Bu durumdaki isim-fiilin yalın kullanılışı nesne durumundadır. Sâdece bir yerde rastladığımız bu kullanılıştaki çokluk ifadesi nezaket icabıdır:

Ol 'aşrda hâkîr, İslâmbol kal'asını hatvaladığımız beyân idelim. (SN 57/23) "0 asırda bizim İstanbul kalesini adımladığımızı anlatalım."

b. Bu durumdaki isim-fiillerin yalın şekli "mertebe" ve "gibi" edatları ile cümlede zarf olarak kullanılır. (bkz. Edatlara bağlanarak kullanılışı §24):

Biz bu makâmda vâsıl olduğumuz merteye aqvâmıñ ıstılâh ve tak-
sımlerini bir dâ'irede resm eyledik.(CN 60/7)"Biz burada imkân
nisbetinde ıstılâh ve taksımlerini bir dairede çizdik."

c. Budurumdaki isim-fiillerin yükleme hali eki almış şekli, nesne unsu-
runu teşkil eder.Taradığımız metinlerde isim-fiilin bu şekline sâdece bir
yerde rastladık:

Ve niçesin^hhorografyasına vâsıl olmayup, eski kitâblarda bul-
duğımızı yazdık.(CN 66/11-12)"Pek çoğunun horografyasına vasıl
olamadığımız için,eski kitaplarda bulunduğumuzu yazdık."

ç.Bu durumdaki isim-fiillerin bulunma hali eki almış şekli,cümlenin zarf
unsurunu teşkil eder.Aşağıdaki örnekte, isim-fiilin aynı zamanda şart da
(-rsek) ifade ettiği görülmektedir:

Aña nazar idüp evvelâ makâdir-i ecsâmdan tül ve 'arz ve 'umkı
anda müşâhede eyledüğümüzde bu zâra cism ıtlak ideriz.(CN 4/22-
23)"Ona bakıp, önce cisimlerin özelliklerinden boy, en ve derin-
liği onda gördüğümüz zaman, bu zara cism deriz."

5. İsim-fiilin çokluk 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

a. Bu durumdaki isim-fiillerin yalın hali "üzre" ve"gibi" edatları ile
birlikte cümlenin zarf unsurunu teşkil eder.(bkz.Edatlara bağlanarak kullanı-
lışı § 24):

Pes bu merkez-i devâ'ir-i 'anâsır u eflâkda cezb veya def' ta-
rîkıyla vâkıf olan küre-i hâkıñ 'unşur-ı mâdan cā-be-cā bāriz ü
zâhir yerler müte'ahırin-i ehl-i coğrafya resm ü imzâ itdükleri
üzre iki dâ'irede surh u zerd ile mülevven olan mevâzi'dir.(CN 72/
11-13)"Böylece,gök ve yer dairelerinin merkezinde çekme ve uzak-
laştırma yoluyla meydana gelen toprak küresinin su unsurundan yer
yer ortaya çıkan yerler, eski coğrafyacıların çizip yazdıkları şe-
kilde iki dairede kırmızı ve sarı ile boyanmış olan mevzilerdir."

b. Bu durumdaki isim-fiillerin ilgi hali eki almış şekli,isim tamlaması-
nın tamlayan unsurunu teşkil eder:

Ve ebniyye vü eşcârıñ münhedim olduklarınıñ sebebi dahı bundan
bundan ma'lûm olur.(CN 45/28-29)" Binaların ve ağaçların harap ol-
duklarının sebebi de bundan bilinir."

c. Bu durumdaki isim-fiillerin yükleme hali ekleri almış şekilleri, cüm-
lenin nesne unsurunu teşkil eder:

Bir miqdâr leşkere ser ve ağıncılara rehber olup, etrafa segir-

dinler şalup, bî-hadd gâretler ve tenhâ buldukların şoyup şoymayup çok hasâretler eylediler.(MS 65/19-21)"Bir miktar askere baş ve akıncılara rehber olup, etrafa akınlar ederek pek çok yağmalama ve yalnız bulduklarını soyma ile büyük zararlar verdiler."

Zirâ küffâr bu fenler vesîlesiyle aqtâr-ı arza müstevlî olup, ehl-i İslâm'ı ta'cîzde izhâr-ı tecellüd ve bu huşûşda da'vâ-yı te ferrüd itdüklerini inkâra mecâl yokdur.(CN 10/5-7) " Zira,kafirler bu fenler vesilesiyle, yer yüzünün her yanına yayılarak,müslümanları acze düşürmede yiğitlik göstermelerini ve bu hususta benlik davası güttüklerini,inkara güç yetmez."

ç. Bu durumdaki isim-fiillerin verme hali eki almış şekline, taradığımız metinlerde sâdece bir yerde, "binâen" edatı ile birlikte kullanılmış olarak rastladık:

Ve her 'aşrın' ve belediñ ehli bir dürlü miqyâs idegeldüklerine binâen...(CN 59/6-7) "Her çağın vebeldenin ahalişi başka ölçü kulanageldiklerine binaen..."

d. Bu durumdaki isim-fiillerin bulunma hali eki almış şekli, şeklen yer tamlayıcısı ise de, aslında zarf fonksiyonundadır.Hatta bu fonksiyonu,kendinden sonra getirilen bulunma hali eki almış bir zaman bildiren isimle de belirginleştirilir.Bu bakımdan isim-fiilin bu şekli, -dukdâ/-dükde şeklinin benzer kullanılışını hatırlatmaktadır.(bkz. Hal ekleriyle kullanılışığı § 22).

Pes imdi diriz ki arz noktasında ve kevkeb ya'nî merih noktasında olduklarında ol vaktde kevkeb ya'nî merih dâ'ire-i sevâbitden noktasında görünür.(CN 41/22-24) "Böylece şimdi "Yer l' noktasında ve Merih't' noktasında oldukları zaman, Merih gezenlerin dairesinden 'm' noktasında görünür."

e. Bu durumdaki isim-fiillerin çıkma hali eki almış şeklinin yalın kullanılışığı, cümlelerin yer tamlayıcısı gibi görünmesine karşılık, aslında zarf durumundadır.Ayrıca, bu yalın şekil "ğayrı", "mâ-'adâ" ve "şoffra" edatları ile de cümlelerin zarf unsurunu teşkil eder:(bkz. Edatlara bağlanarak kullanılışığı § 24):

Elbette arzdan esrâ' olmak üzere kendi dâ'irelerini kaç' eyledüklerinden arz ile şems arasına tavassuť idüp...(CN 42/9-10) "Elbette, yer yüzünden daha süratli olması bakımından kendi daireslerini kestiklerinden dolayı yeryüzü ile Güneş arasına girip..."

...cenâb-ı Muhyi'd-dîn dahı püşiş-i hayâtdan tecerrüd buyur-

duklarından sonra dīvān-hāne-i ma'nāda Şeyh Şadru'd-dīn cenābına ilbās olunmağın hālā şandūkıla maẓbūt-ı künc-i kitāb-hāneleridir. (TH 11/7-12) "...Muhyiddin hazretlerinin de hayat örtüsünden soyunmalarından sonra, māna divanında Şeyh Sadreddin hazretlerine giydirilmiş; halen sandıkla kütüphanelerin köşesinde muhafaza edilendir."

3) Edatlara Bağlanarak Kullanılışı

§ 24. -duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin edatlara bağlanarak kullanılışı, daima iyelikli şekillerledir. İsim-fiiller beraber kullanıldıkları edatlar ile cümlelerin zarfını teşkil eder. Taradığımız metinlerde kullanılan edatlar şu şekillerde kullanılmıştır:

a. " bināen " edatı ile

1. İsim-fiilin teklik 3. şahıs iyelik eki almış şekli ile kullanılışı

İki gün ol fezāda itmām-ı kuşur-ı mehām için ārām olunmak mersüm-ı cerīde-i i'tibār olduğuna bināen, künbed-i firūze-fām-ı gerdūna gışāve-i anberin ta'lik olduğuna dem... (TH 57/9-11) " İki gün o geniş sahada ihtiyaçların tamamlanması için dinlenme, değerli haber kaynağının yazılmışı olduğundan hareketle, dünyanın mavi renkli kubbesine anber kokulu örtü asıldığı zaman..."

2. İsim-fiilin çokluk 3. şahıs iyelik eki almış şekli ile kullanılışı

Ve her aşrın ve belediñ ehli bir dürlü miqyas isti'māl idegedüklerine bināen, zamāne halkınıñ ba'zıları Akdeniz ve Karadeniz'de - egerçi derecāt hesabından gāfil velakin- ol miqdār mesāfeyi gāh yüz ve gāh altmış mīl 'add iderler. (CN 59/6-9) " Her asrın ve beldenin ahalişi başka ölçü kullandıkları için -eğer derece hesabından gafil değillerse- zamane halkının bazıları Akdeniz'de ve Karadeniz'de o kadar mesafeyi bazen yüz, bazen altmış mil hesap ederler.

b. " dağı " edatı ile

Ve lakin düşvāru'l-ħuşul idüğü dağı zihni müstakīme pūşide olmaz. (CN 47/15-16) " Lakin ortaya çıkmanın zor olduğu da doğru düşünen zihin için engel değildir."

c. " gayrı " edatı ile

Teklik 3. şahıs ve çokluk 3. şahıs iyelik eki almış isim-fiilin "gayrı"

edatı ile kullanılışı , aynı fonksiyonda olan fâil, zarf ve yüklem unsurlarını birleştirir. Bu birleşiklerden esas unsurun yükünü büyük ölçüde veya eşit ölçüde üzerine alan kısım, isim-fiilin edatlı kullanılışıdır. Diğer kısım ise, umumiyetle ilk kısma nazaran daha basit ve ilk planda görünmeyen bir özelliği belirtir.

1. Teklik 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

a. Fâil unsuru olarak kullanılışı

Zîrâ bir hadd-ı hakîkî ile mahdûd değildir. Kimi müdevver ve kimi mukavves ve kimi müstetîl vâkî' olduğundan gayrı, nice yüz iklim zikri, lâzım gelir. (CN 51/18-19) " Zira, gerçek bir çizgi ile çizilmemiştir. Kimi yuvarlak, kimi kavisli ve kimi dikdörtgen oluşturmalarının ve yüzlerce iklimin zikri lazım gelir."

b. Zarf unsuru olarak kullanılışı

Mihrâb-ı saâdet-nişâbı, revzene-i kaşr-ı icâbet olduğundan gayrı, mihrâb rûkn-i şarkısında bâsire-i 'arş-peymâ-yı nebevî'ye beyt-i siyeh-kabâ-yı Hudâ perde-ber-endâz-ı hafâ olmağla, cilve-gâh-ı kabûl-ı du'âdır. (TH 107/10-13) "Gerçek saadet mihrabı kabul kasrının penceresi olmasından başka, mihrabın doğu tarafında Peygamber'in arşı gören gözüne Allah'ın siyah elbiseli evi gizlilik perdesini kaldırdığı için duaların kabul edildiği yer olmuştur."

c. Yüklem unsuru olarak kullanılışı

Zîrâ Akdeniz kenarları tār olduğundan gayrı, niçe burunlar ve körfezlerden hâlî değildir. (CN 79/17-18) " Zira, Akdeniz kenarları, dar ve pek çok körfezle ve burunla doludur."

2. Çokluk 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

İsim-fiilin çokluk 3. şahıs iyelik eki almış şeklinin " gayrı " edatı ile birlikte fâil unsurunu teşkil eder:

Ba'dehü cezîre-i kamer kenarlarına vâfir dökündiler olmağla 'esîrium' didüklerinden gayrı 'mâdağâşkâr dahi tesmiye iderler. (CN 75/4-5) " Bundan sonra, Kamer adasının kenarlarına çok dalga vurduğu için 'esirum' demelerinden başka, 'madagaskar' da derler."

ç- " gibi " edatı ile

İsim-fiilin teklik ve çokluk iyelik eki almış şekli " gibi " edatıyla ya esas cümledeki anlatımı açıklayarak kuvvetlendirici fonksiyonda zarf-fiil

üsteleme cümlesi (bkz.TGs574) olarak, ya da zaman zarfı olarak kullanılır.

1. Teklik 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

a. Zaman zarfı fonksiyonunda kullanılışı

Ba'dehü nısf-ı nehār dā'iresini geçdüğü gibi medd tamām olur, cezre başlar.(CN 81/8-9) "Bundan sonra, meridyen dairesini geçer geçmez met tamamlanır, cezre başlar."

b. Zarf-fiil üsteleme cümlesi fonksiyonunda kullanılışı

Mıknâtıs demiri tahrik itdüğü gibi, kamer dağı bir mahfi keyfiyyet ile deryāya te'şir ider ve çeker.(CN 82/8-9) "Mıknatısın demiri hareket ettirdiği gibi, Ay da bir gizli kuvvetle denize tesir eder ve onu çeker."

2. Çokluk 1. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

İsim-fiilin çokluk 1. şahıs iyelik eki almış şekli " gibi " edatı ile cümlelerin zarf unsurunu teşkil eder:

Çünkü muḳaddemā didüğimiz gibi felek-i sevābit bizden o kadar uzaktır ki anıñ yanında arzıñ dā'ire-i'azīme-i seneviyyesi bir nokta kadar görünür.(CN44/10-12) " Çünkü önce dediğimiz gibi yıldızların feleği bizden, Dünya'nın senelik büyük dairesi onun yanında bir nokta gibi görünecek kadar uzaktır."

3. Çokluk 1. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

a. Zaman zarfı fonksiyonunda kullanılışı

...du'ā-i hayrdan şofıra üç nebet gülbang-ı Muhammedî çeküp, kal'ayı muhāşara itdükləri gibi sünnet-i Resül üzre tekfur Kostantin'e nāme ile Mahmūd Paşa'yı gönderdiler.(SN 96/9-11) " ... hayır duasından sonra üç defa gülbang-ı Muhammedî söyleyip, kaleyi kuşatır kuşatmaz Resul'ün sünnetine uyularak tekfur Kostantin'e mektup ile Mahmud Paşa'yı gönderdiler."

b. Zarf-fiil üsteleme cümlesi fonksiyonunda kullanılışı

Ve böyle olunca hemān deryāda şunuñ hareketinden balıkların hisse-dār oldukları gibi, kuşlar dağı havanın hareketinden hisse-dār olmalarıyla lānelerinden ayrılıp mübā'idet itmeleri lāzım gelmez.(CN 46/13-15) "Böyle olunca ,denizde suyun hareketinden balıkların hemen etkilendikleri gibi, kuşların da havanın hareketinden etkilenince hemen yuvalarından ayrılıp uzaklaşmaları gerekmez."

d- " için " edatı ile

1. Teklik 2. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

'İsā -'aleyhi's-selām - eydür:"Yā Kostantīn, sen bu kadar ma'sūmları āzād itdüğün için, seni de bu illetden halās itdim"(SN 51/21, 52/1-2) " İsa -Selam üzerine olsun. - "Ey Kostantin, sen bunca masumu serbest bıraktığın için ,bende seni bu illetden kurtardım' dedi."

2. Teklik 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

İslāmbol fethinde bulunmak için Burūsa'ya gelüp,Zeynü'd-dīn Hāfī tarikında şāhib-i seccāde olup, at çulundan cebe giydüğü için 'Cebe'ali' dirler. (SN 100/1-3) "İstanbul'un fethinde bulunmak için Bursa'ya gelmiş,Zeynüddin Hafi tarikatında seccade sahibi olmuştu.At çulundan cebe giydiği için ' Cebe ali ' derler."

3. Çokluk 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

...cevānib-i erba'ayı nāhb ü gāret iderek yevm-i cum'ada İpşalā kal'asını feth idüp, cum'a şalāsını anda edā itdükleri için 'ibtidā şalā' dan gālat 'İpşalā ' derler."

e- " kadar " edatı ile

"kadar " edatı ile isim-fiilin sâdece teklik 3. şahıs iyelik eki almış şekillerinin kullanıldığı görülür:

Pes bu cümle medd ü cezr ahvāliniñ ekserinde tabi'atın 'ilel-i mahfiye ve esbāb-ı mechūlesine ilticā itmek evvelî olup,'akl-ı beşer ihāta itdüğü kadar yazdukları budur.(CN 83/30-31) "Böylece, bütün met ve cezir hallerinin çoğunda tabiatın gizli ve bilinmeyen sebeplerine sığınmak ilk zamanlardan beri olup,insan aklının alabildiği kadarıyla yazdıkları budur."

f- " mā-'adā " edatı ile

" mā-'adā " edatı da "ğayrı" edatı gibi, isim-fiilin teklik ve çokluk

3. şahıs iyelik eki almış şekilleriyle, kullanılmıştır.

1. Teklik 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

Ne saādetdir bu sa'adet ki halka-girān-ı bāb-ı 'atā-yı Gaffā-rī pençe-i zebāne-i āteşden kendileri tahlīs-i giribān-ı cān itdüğünden mā-'adā, emānet sipārlariniñ dahı şāhife-i rakabesi rakamdaşt-ı i'tāk olmağa vesile olalar.(TH 77/20-23) " İlahi cömertlik kapısının halkasını tutanlar, alev yalımının pençesinden kendi can elbiselerinin yakalarını kurtarmalarından başka,emanet edilenlerini de kulluk sayfasının azatlık yazısı almasına vesile olmalarının saadeti ne büyük saadettir."

2. Çokluk 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

Hengām-ı bināda bi'l-cümle aşhāb-ı kirām -raziya'llahü 'an-hüm - edā-yı ^{hidmet-i} müjdveri itdüklerinden mā-'adā, Sultān-ı memālik-i mā vü tıyn -'aleyhi's-selām - hazretleri dahı mālīk-i mefātiḥ-i mehāzin-i rahmet olan dest-i kerem-peyvestleri ile bi'z-zāt ih-zār-ı levāzım-ı gil ü senge mübāşeret buyurmuşlarıdır. (TH 107/5-9) " Yapılış sırasında, bütün büyük sahabenin -Allah onlardan razı olsun.- ücretli hizmet etmelerinin yanı sıra, Toprak ve su ülkelerinin sultanı -Salat ve selam üzerine olsun.- hazretleri de rahmet hazinelerinin anahtarlarının maliki olan kereme ulaşmış elleri ile taş ve çamur ihtiyacını karşılamaya başlamışlardır. "

g- " mertebe " edatı ile

1. Teklik 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

Beri taraftan asker-i İslām gayūr-ı gayrete gelüp, ceng ü cīdāle ^{aheng} idüp, kal'a üzre hücum idüp, her taraftan mümkün olduğu mer-tebe sarıca arı gibi kal'a dīvārına sarılıp, bismi'llah ile içi-ne girüp, subḥ u mesā cenge sa'y-i belig ve ihtimām-ı tām itdi-ler. (SN 96/14-17) " Beri taraftan İslam askeri, büyük bir gayret-le harbe girerek kaleye saldırdı. Her taraftan mümkün olduğu kadar sarıca arı gibi kale duvarına tırmanıp, 'bismillah' ile içine gi-rerek, sabah akşam vaḥ güçleri ile savaştılar."

2. Çokluk 1. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

Zīrā cümle memālik aḥvāli ve tedbīr-i saltanat u dīvānī kitāb larda yazılmamışdır; ancak tevāriḥde bulduğumuz mertebe yazup, bu şekle koduk. (CN 67/14-16) " Zira, bütün memleketlerin hali ve di-van ile saltanata ait tedbirler kitaplarda yazılmamışlardır. sâde-ce tarihlerde bulabildiğimiz kadarıyla yazıp, bu şekle koyduk."

ğ- " ötri " edatı ile

...bu re'ye takviyyet virdüğinden ötri kendüsine nisbet olunup, halk arasında 'kārtejyūs hey'eti ' ünvanıyla dahı şāyi' olmuş-dur. (CN 36/23-24) "...bu görüşü desteklediğinden dolayı kendisi-ne addedilerek, halk arasında 'kartejyus heyeti' adıyla yayıl-mıştır."

h- "sonra " edatı ile

Esnā-yı ṭarīḫda şahrā-yı Tih ve ṭūr-ı Sīnā güzār olunduktan

şöñra tokuzuncı günde "Akabe-i Mısr nâmiyla meşhür-i elsine-i enâm olan râh-ı 'usret-penâh ki...(TH 58/3-5) "Yol esnasında Tih sahrası ve Tur dağı geçildikten sonra, dokuzuncu günde Mısır Akabesi adıyla halk dilinde yaygın olan sıkıntıların sığınağı yol ki..."

1- "üzre" edatı ile

Hafî olmaya ki sâbıkan zıkr olunduğı üzre fenn-i coğrâfyanın iki kısmı horoğrafyâ ve topoğrafyâ resimlerinden ğayrı bir kısım dağı vardır ki anda resmden maksûd ahvâl-i deryâdır ve aña hidroğrafyâ dirler.(CN 62/4-6) " Yukarıda zikredildiği şekilde, coğrafyanın horografya ve topografya resimlerini teşkil eden iki kısmından başka, bir de deniz hallerinin resmedildiği hidrografya kısmı vardır."

b - Sifat Olarak Kullanılışı

§ 25. -duk/-dük eki ile teşkil edilen isim-fiillerin taradığımız metinlerdeki sıfat olarak kullanılışı, hep iyelikli şekillerdedir. Zaten taradığımız metinlerde isim-fiilin iyelik eki almamış şekilleri, bazı hal ekleriyle kalıplaşmış sayabileceğimiz özel şekillerdir.(-duğda,-dükçe,-duğdan şöñra). Eski Türkçe'de iyelik eki almış şekillerin kullanılışına pek rastlanılmamasına rağmen (bkz.ETİF § 88), daha sonra bilhassa,Batı Türkçesi'nde bazı menfi şekiller dışında, umumiyetle iyelik eki almış şekiller kullanılır.(bkz.EOFM s. 526; TDEK s. 167; TE s.61).Şimdi,taradığımız metinlerde görülen iyelik eki almış isim-fiilin sıfat fonksiyonunda kullanılışını iyelik eklerinin şahıs sırasına göre inceleyelim.

1- Teklik 1. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

a) İsim tamlamasının tamlayan unsurunun sıfatı olur;

Bu hâlet-i girye-hîz-i sürür-engiz ile şahrâ-yı 'ademden dâru'l-berriyeye-i imkâna kadem-nihâde olduğım hânenin çeşm-i derîçesine ğubâr-ı râh ile...(TH 14/6-8) "Yokluk sahrasından sevinç yaratan coşkun ağlama haliyle varlık ülkesine ayak bastığım evin kapısına yol tozuyla..."

b) Bulunma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur;

Rûm ve Şâm ve Hicâz ve 'Irâk ve Cebel ve Azerbaycân'da bu fakîr

gezüp, re'yü'l- 'ayn müşâhede itdügim yerlerde itdükleri resmi muhâlif görüp...(CN 66/8-9) " Anadolu,Şam, Hicaz, Irak, Cebel ve Azerbaycan'da gezerek,kendi gözümle müşahede ettiğim yerlerde,on- ların yaptığı resimleri aykırı görüp..."

- c) Cümlelerin zarf unsurunun (aynı zamanda edat grubunun) sıfatı olur:
Zâten,Yûnân ve Lâtîn lisânlarına âgah olduğum cihetle kütüb-i ecnebiyyeyi dahî mü'tâla'a iderdim.(SN 87/23-24) " Zaten, Yunan ve Latin lisanlarını bildiğim için, ecnebi kitaplarını da ince- lerdim."

2- Teklik 2. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

- a) İsim tamlamasının tamlayan unsurunun(aynı zamanda nesnenin) sıfatı olur:

Ol İrâd itdüğüñ fitne vü fesâd nîrânını ve bünyâd kılduğın zulm ü 'inâd bünyânını 'inâyet-i rabbânî ve tebidât-ı âsumânî karîn olup, âb-ı mu'addilet-i inşâf-meâbımla bir demde müntafî ve nâ-yâb idem.(MS 16/25,17/1-2) "Ogetirdiğın fitne ve fesat cehen- nemini ve yaptığın zulüm ve inat binasını, gökyüzünün sonsuzluğu- na ve Allah'ın yardımına nail olup, adaletin sığınağı birlik su- yumla bir anda sönmüş ve yok olmuş edeyim."

- b) Cümlelerin nesnesinin sıfatı olur:

Ya 'ammim, da'vâ itdüğüñ Tuna nehrini nice eyledün? (SN 43/16)
" Ey amcam, mesele ettiğın Tuna nehrini nasıl yaptın? "

3- Teklik 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

- a) Cümlelerin fâilinin sıfatı olur:

...ve gülbâng-ı edavât-ı nârî İrâs eyledüğü zelzele-i karâr- fersâ, âsûde-gân-ı lihâf-ı hâkı neş'e-mend-i inbisât eyledi(TH 32/13-14) "...ve cehennem aletlerinin gülbangının sebep olduğu ra- hat bozucu zelzele, toprak elbisesinin rahat sahiplerini ferah- lığın neşelileri eyledi."

- b) Cümlelerin nesnesinin (aynı zamanda isim kamlamasının tamlayan un- surunun sıfatı olur:

Ve ra'ıyyet-i leşkere ve memleket ü kişvere itdüğü mahâ'ifîñ hakkını nakîr ü kıtmîr bir bir andan alam.(MS 61/22-23) "Asker tebasıyla il ve memlekete verdiği korkunun karşılığını tamamıyla bir bir ondan alayım."

c) Vakit bildiren bazı kelimelerle (sâ'at, zamân, dem) cümlelerin zarf unsurunu teşkil eder:

Yine vâdî-i Minâ kesret-i hıyâm ile nümüne-i baħr-i pür-ħubâb kılınduğı sâ'at, fevc fevc dâmen-i cemre-i 'Akabe'ye şitab eylediler.(TH 81/24-25) "Yine Mina vadisi çadırların çokluğu ile kabarcık dolu deniz misali olduğu saat, Akabe'nin şeytan taşlama eteğine yöneldiler."

ç)Yer tamlayıcısı unsurunun sıfatı olur:

1. Verme halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

Felâ-büdd bād-ı maşrık dahı sultân-ı bahârdan yüz bulmayup,geldüği yola göneldi.(MS 62/7-8) " Ozaman mecburen doğu rüzgarı da bahar sultanından yüz bulmadığı için, geldiği yola yöneldi."

2. Bulunma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

a.Bulunma hali eki almış şekil,yer tamlayıcısı fonksiyonundadır:

Tecdîd-i vuzû itdükte kırk kere secde-i şükr idüp: 'Eyâ, bu benim vâkı'am vâkı' hâl mi, yoksa vâkı'a mı ? ' diyü tefekkür ider iken, kendüyü yine Ayâsofya'da тұrduđı maħalde buldı. (SN 129/20-22) " Aptes tazeledikten sonra kırk kere şükür secdesi edip: 'Acaba,benim başıma gelen gerçek mi, rüya mı? ' diye düşünürken ,kendini tekrar Ayasofya'da durduğu yerde buldu."

b. Bulunma halindeki " hîn, vakit, dem, günler, eyyâm, zamân, hâl, taķdîr " kelimeleriyle birlikte şeklen yer tamlayıcısı ise de, aslında zarf fonksiyonundadır. "taķdîr" kelimesi ile birlikte kullanılışında isim-fiil, şart ifadesi taşır:

Dâr-ı ğurbetde ğarîb afduğı demde vatani

Dil çeker cânları cânlar teni ten pîreheni (TH 13/9-10)

"Garip gurbet elde vatani andığı zaman, gönül canları, canlar teni, ten de gömleği çeker."

Biz diriz ki:'Bu ziyâdenin nakli şahih degildir şahih olduğu taķdîrde dahı umûr-ı kaķ'ıyyede mükâbereden te'vîli ahvendir. (CN 18/27-28) "Biz, 'Bu fazlalığın aktarılması doğru degildir,şayet doğru kabul edilirse, kesin hususlarda başka mânaya tefsiri kuru gürültüden daha zararsızdır."

3. Çıkma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

a.Çıkma hali eki almış isim, yer bildiren bir isim ise,yer tamlayıcısı fonksiyonundadır:

... şâhid-i mestâne-reftâr-ı Nîl tedericle dâmen-keş olduğu mahallerden, âşâr-ı kâdem-i Hızır gibi sebze-i birişüm-târ-ı ferş-i zümürdgün serzede olmağa yüz tutup...(TH 48/11-13) " Nil'in sarhoş yürüyüşlü güzeli derece derece eteğini çektiği yerlerden, Hızır'ın ayağının eserleri gibi, zümrüt renkli halının ibrişim telli yeşilliği baş kaldıran olmaya başlayıp..."

b.Çıkma hali eki almış isim, " cihet, ecl, sebep " gibi sebep bildiren bir isimse, zarf unsuru fonksiyonundadır:

Ve eytdi ki: 'Hayl-ı huyelâ ve gurûr dimâğından muvattın olduğu sebebeden 'izzeti ve 'işreti otağında mütemekkin olup, şehriyâr-ı şitânîñ güftârını nevâ-yı rebâbdan ve şadâ-yı zübâbdan 'add ider." (MS 62/11-13) " Kibir zümresi ve gurur dimağından yer edinmiş olduğundan, yeme ve içme otağında oturup, kış şehriyarının sözlerini rebab sesinden ve sinek vızıltısından sayardı."

d) Yükleme unsurunun sıfatı olur:

Ol vakt, şemsîñ felekde iki i'tidâl noktalarına geldiği zamandır.(CN 49/17-18) " Ozaman, güneşin felekde iki uygun noktaya geldiği zamandır."

4- Çokluk 1. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

a) Cümlelerin fâilinin sıfatı olur:

...ve bu kûçr-ı dâire didüğimiz haçç dâ'ireye iki berâber kûçr-ya tansîf idüp, kûçr ile muhîtiñ birer nişfa dâ'irenin nişfını muhît olur.(CN 6/9-10) " ...ve bu çap dediğimiz çizgi daireye iki eşit parçaya bölüp, çap ile çemberin birer yarısı dairenin yarısını içine alır."

b) Cümlelerin nesnesinin sıfatı olur:

...bu sayduğumuz adımları dört kul'eden adımlayup, hesâb olunmuşdur ki 'aşr-ı İbrâhîm Hân'dadır. (SN 60/14-15) "...bu sayduğumuz adımların dört kuleden adımlanıp hesap olunması, İbrahim Han zamanındadır."

c) Cümlelerin yer tamlayıcısının sıfatı olur:

1. Bulunma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

Şonra bir yangında âteşin te'siriyle sütun pârçalanduğundan şimdiki gördüğümüz şüretde demir çemberlerle bağlanarak muhâfaza olunmuşdur.(SN 62/19-20) "Sonra bir yangında ateşin etkisiyle

sütun parçalandığından dolayı, şimdi gördüğümüz şekilde demir çemberlerle muhafaza olunmuştur."

2.Çıkma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

Ve bu takrîr itduğımız mahallerden ceryân iden 'ayn-ı zülâller Tuna'dan olduğuna isbâtımız oldur ki...(SN 44/2-3) "Bu anlattığımız yerlerden akan tatlı su pınarlarının Tuna'dan kaynaklandığına isbatımız o dur ki..."

ç) Cümlelerin yüklem unsurunun sıfatı olur:

Bizim ru'yetimize göredir ve arzıfî dâ'imâ bir mu'ayyen yerinde olduğumuz zamândadır.(CN 44/14-15) "Bizim görüşümüze göredir ve Dünya'nın daima belli bir yerinde olduğumuz zamandadır."

5- Çokluk 3. şahıs iyelik eki ile kullanılışı

a) Cümlelerin fâilinin (aynı zamanda isim tamlamasının tamlayan unsurunun) sıfatı olur:

Ve ol mâh u sâl 'ala-takallübü'l-ahvâl künc-i gârlarda ve seb-i târlarda itdükleri riyâzetlerin netâyici mâh u ahterlermiş.(MS 41/22-24) " O ay ve yıl ,durumların değişmesi üzerine, mağara köşelerinde ve karanlık gecelerde yaptıkları hesaplamaların sonucu Ay ve yıldızlarmış."

b) Cümlelerin nesnesinin sıfatı olur:

Ve şikâr itdükleri dūşîze ve pākîze duhterleri aqd-i nikâh ile merbût idüp, tenāsül buldılar.(SN 90/8-9) " Ele geçirdikleri el değmemiş, temiz kızları nikahlarına alarak çoğaldılar."

c) Cümlelerin zarf unsurunun (gün,gece,sene gibi vakit bildiren kelimelerden önce gelerek) sıfatı olur:

Nice yüz sene ma'mûr тұrup, Hazret-i risâlet-penâh, sa'âdetle rahm-ı mâderden müştak oldukları gice âteş-gede-i Nemrūd Urfa şehri içre dâ'ima çerâgân idi,söndü.(SN 47/2-4) "Yüzlerce yıl mamur kaldıktan sonra, Hazreti Muhammed'in saadetle annesinden doğduğu gece,Nemrud'un Urfa'daki daima yanan ateş ocağı söndü."

ç) Cümlelerin yer tamlayıcısının sıfatı olur.

1.Verme halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

Şofra müte'ahhirin ba'îd yerlere gidüp yefiden keşf itdükleri okyanusa esâmî-i cedîde vaz' itdiler.(CN 75/21-22) "Sonra yetişenler uzak yerlere giderek yeniden keşfettikleri okyanusa yeni isimler koydular."

2. Bulunma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur.

a. Yer tamlayıcısı fonksiyonunda

Çetr-i sāye-dār-ı 'ināyetleri medd-i tınāb-ı ikāmet itdükleri maḥalde sūtūn-ı du'ā ḥayme-i āsumāna ref' olundu. (TH 105/10-11)
"İnāyetin gölge yapan çadırları yerleşme iplerini uzattıkları yerde, dua sütunu gök yüzü çadırına dikildi."

b. Zarf fonksiyonunda

"vaḳt, şām, ḥāl, takdīr" gibi isimlerin bulunma hali ile birlikte cümlenin şeklen yer tamlayıcısını, aslen zarf unsurunu teşkil eder:

Ve egerçi aḥcār-ı 'azīme ve anlama mānend olan ba'zı ecsām-ı şakīle arzdan mufāriḳat itdükleri vaḳtde yine aña ya'nī arza 'avdet ü rüçü' iderlerse de... (CN45/24-25) "Eğer, büyük taşlar ve onlara eşit olan bazı ağır cisimler yer yüzünden ayrılınca, tekrar yer yüzüne dönerlerse de..."

3. Çıkma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur

a. Yer tamlayıcısı fonksiyonunda

Bunlar şol 'ayyārlardır ki oturdukları yerden temāşa-yı mülk ü meleküt ve seyrān-ı 'ālem-i lāhūt iderler. (MS 73/10-11) "Bunlar oturdukları yerden insanlık ve ilahî âlemini gözleriyle gezen gezginlerdir."

b. Zarf fonksiyonunda

Lakin cemī'-i millet-i Yehūd olsemte sâkin oldukları cihetden 'Cüfud kapısı' dirler. (SN 102/9-10) "Lakin, Yahudilerin tamamı o semtte oturduklarından dolayı 'Cüfud kapısı' derler."

d) Cümlenin yüklem unsurunun sıfatı olur:

Māmis, 'kāspiyūm' didükleri Taberistān ve Cürçān deñizidir. (CN 76/2) "Beşinci 'kaspium' denilen Taberistan ve Cürçan denizidir."

c - Yüklem İsmi Olarak Kullanılışı

§ 26. -duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin yüklem ismi olarak kullanılmasına Eski Türkçe'de rastlamamaktayız; fakat, sâdece teklik 3. şahısta nadiren yüklem gibi kullanıldığı görülür. (bkz. ETİF § 89). Eski Anadolu Türkçesinde isim-fiilin iyelik eki almış şekillerine "yok" ve "çok" kelimeleri ge-

tirilerek yüklem ismi fonksiyonunda kullanılmıştır.(bkz. EOFM s.532).Taradığımız metinlerde isim-fiilin '-dur/-dür,-dır/-dir ' bildirme eki ile yüklem ismi teşkil ettiği görülür:

Sāniyen fā'idesi, bu hareketle miyāh-ı bahr tenkîh olunduğudur.(CN 84/9-10) " İkinci faydası, bu hareketle denizin sularının artırılmasıdır."

Bahs-i hāmis, deryānıñ medd ve cezri muhtelif olduğındadır.(CN 79/23) " Beşinci bahis, denizin met ve cezirinin çeşitli olduğu hakkındadır."

Evvelâ, muhîṭ-i şarkîde gezen ehl-i Hind'in ıstılâhında 'bahār', Rûm'da 'müdd' ve Mısr'da 'erdeb' didükleridir.(CN 92/7-8) "Birincisi, doğudaki okyanusta gezen Hintlilerin ıstılâhında 'bahar', Anadolu'da 'müdd' ve Mısır'da 'erdeb' dedikleridir."

C - KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ

-duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiiller,çeşitli kelime gruplarında grubu meydana getiren unsurlardan biri olabildiği gibi, cümlede de tamlayıcı unsurlarından biri olabilir. Ayrıca, bu unsurların sıfatı olarak da yaygın bir kullanılışı vardır.(bkz. Sıfat olarak kullanılışı § 25).İsim-fiilin taradığımız metinlerdeki kullanılışları daima iyelik eki almış şekiller iledir.

a - Kelime Gruplarındaki Yeri

§ 27. -duk/-dük ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, bazı kelime gruplarında grubu meydana getiren unsurlardan birini teşkil edebilir.

1) İsim-fiil grubundaki yeri

'... ve bu kadar ma'sūmlarıñ kanı benim için ilāc u devā olmaya'diyü, ma'sūmları ebeveynine teslim itdüklerinde...(SN 51/18-19) " '... bu kadar masumun kanı bana ilaç,çare olmasın.' diyerek, masumları anne ve babalarına teslim edince..."

... mazhar-ı feyz-i lā-yezālî İmām Gazālî Tehāfüt-i Felāsife' de yazduğı... (CN 17/22) "... sonsuz feyiz kaynağı İmam Gazali'nin Tehafüt-i Felesife'de yazdığı..."

2) İsim tamlamasındaki yeri

a.Tamlayan unsuru olarak kullanılışı

Āl-i 'Osmān'dan Ebū'l-feth Sultān Mehmed Hān'ın mahrūsa-i Koştantīniyye'yi on birinci kere muhāşara itdüğü beyānındadır. (SN 95/8-9) " Osman oğullarından Ebulfeth Sultan Mehmed Han'ın İstanbul şehrini on birinci olarak kuşattığının beyanı hakkındadır. "

Pes bahr zemīni külliyyetle setr itmedüğünün sebebi budur ki... (CN 70/30) " Denizin karayı tamamen kaplamadığının sebebi budur ki..."

b. Tamlanan unsuru olarak kullanılışı

Bu top altında Hāzret-i Hızır'ın bulunduğu ve... (SN 125/12-13)
" Bu topun altında Hazreti Hızır'ın bulunduğu ve..."

Hatta ol pütuñ pāreli olarak Sultān Ahmed Hān 'asrına kadar durduğu muhakkaktır.(SN 112/1-2) " Hatta o putun parçalanmış bir halde Sultan Ahmed Han zamanına kadar durduğu kesindir."

3) Sıfat tamlamasındaki yeri

Çokluk 2. şahıs dışında diğer şahısların iyelikli isim-fiil şekilleri sıfat tamlamasının sıfat unsuru olarak kullanılmıştır:

... re'yü'l-'ayn müşāhede itdüğim yerlerde... (CN 66/8-9) "... kendi gözümle gördüğüm yerlerde..."

Ol.īrād itdüğüñ fitne vü fesād nīrānını... (MS 16/25) " O söylediğin fitne ve fesat cehennemini..."

... çarhları devrān itdiren şuyun geldiği mevzi'...(SN 69/21)
"... çarkları döndüren suyun geldiği yer..."

... kendü haṭṭıyla zafer-yāb olduğumuz nüsha...(CN 2/18-19)"... elde ettiğimiz kendi el yazısıyla yazılmış olan nüsha... "

Ve şikār itdükleri düşīze vü pākīze duhterleri... (SN 90/8)"Ele geçirdikleri temiz, el değmemiş kızları... "

4) İyelik grubundaki yeri

İsim-fiil, iyelik grubunun tamlanan unsurunu teşkil eder. Taradığımız metinlerde isim-fiilin çokluk 2. şahıs iyelik eki almış şekillerine rastlayamadık. Diğer iyelik ekleri ile teşkil edilen grupların samir unsurları düşürülmüştür:

... şahrā-yı 'ademden dāru'l-berriyye-i imkāna kadem-nihāde olduğım hānenin çeşm-i derīçesine... (TH 14/6-8) "... yokluk sahrasından varlık ülkesine. ayak bastığım evin kapısına... "

... görmedüğü bir kapu dağı zâhir olur. (SN 128/1) "... görmediğin bir kapı daha ortaya çıkar."

Gün doğduğu semte 'maşrik' ve Lâtin'de 'orinş'dirler; batdığı yere 'mağrib' ve Lâtin'de 'öksidenş' dirler. (CN 59/28-29) "Güneş'in doğduğu semte 'maşrik', Latince 'orinş' ; battığı yere, 'magrib', Latince 'öksidenş' denir."

Ol 'aşrda hakîr İslâmbol kal'asını hatvaladığımız beyân idelim. (SN 57/23) " 0 asırda bizim İstanbul kalesini adımladığımızı anlatalım. "

... ve 'gancus' tesmiye itdükleri Hind ırmağı döküldüğü yere 'gancetikus' dirler ki Bengâle körfezidir. (CN 75/1-2) " 'Gancus' adını verdikleri Hint ırmağının döküldüğü yere 'gancetikus' derler. "

5) Vermeli tamlamadaki (datif grubundaki) yeri

... ya'nî eflâk-i külliyye metn-i kitâbda ta'dâd olunduğuna mu'tâbık tokuza münhâşır olup... (CN 24/5-6) "... yani bütün felekler kitapta sayıldığına uygun olarak dokuzla sınırlanmış olup.."

6) Çıkmalı tamlamadaki (ablatif grubundaki) yeri

... tamâm-ı hengâm i'tidâl havâsına müsâdefe olduğundan fazla, âb-ı Nîl tamâm-ı ârâzî-i sâhire-i gâbrâ-yı Kâhire'yi mestür-ı dâmen-i himmet itdüğü mevsim olmağla... (TH 47/24-25, 48/1) "... zamanın tamamı itidal havasına rastladığından çok, Nil suyu Kahire çölü arazisinin tamamını himmet eteğinin örtülmüşü yaptığı mevsim olduğu için... "

7) Edat grubundaki yeri

-duğ/-dük eki ile teşkil edilen isim-fiiller, çeşitli ekler alarak "bi-nâen, dağı, ğayrı, gibi, için, kadar, mâ-'adâ, mertebe, ötri, sonra ve üzre " edatları ile birlikte edat grupları teşkil eder. (bkz. Edatlara bağlanarak kullanılışı § 24). Bu edat gruplarının yapılış tarzını sistematik olarak şu şekilde gösterebiliriz:

-duğdan	sonra
-dügin	içün
-duğı	dağı
-duğı	gibi
-duğı	içün
-duğı	kadar

-duğı	mertebe
-duğı	üzre
-duğına	bināen
-duğından	ğayrı
-duğından	mā-'adā
-duğından	ötri
-duğıımız	gibi
-duğıımız	mertebe
-dükleri	gibi
-düklerine	bināen
-düklerinden	mā-'adā

b— Cümledeki Yeri

§ 28. -duğ/-dük eki ile teşkil edilen isim-fiiller, aldıkları eklerle göre cümlenin tamlayıcı unsurlarından birini teşkil edebilirler. Ayrıca, aldıkları bildirme eki ile de yüklem ismini karşılarlar.

1) Cümlenin fâili olur:

Birisi dağı Rüm ili meydânında cāmi'-i Sultān Ḥasan'dır ki zîr-i künbed-i fîrûze-fāmda cilve-ger-i sāha-yı in'idām idüğü, karar-dāde-i havāss u 'avāmdır. (TH 51/5-7) " Birisi de Rumeli meydanında, mavi renkli kubbenin altında benzerinin olmadığına ileri gelenlerin ve halkın inandığı Sultan Hasan Camiidir. "

2) Cümlenin nesnesi olur

a. Yükleme hali eki almadan nesne olur:

Ol 'aşrda ḥaḳîr İslāmbol kal'asını ḥaṭvaladuğıımız beyān idelim. (SN 57/23) " O zamanda, bizim İstanbul kalesini adımladığımızı anlatalım."

b. -n yükleme hali eki alarak nesne olur:

Ve şehriyār-ı şitānıñ cānına od düşdüğün ve derünü nār-ı ğazābdan tutuşduğün söyledi. (MS 18/25,19/1) " Kış şehriyarının canına ateş düştüğünü ve içinin öfke ateşinden tutuştuğunu söyledi."

... miyāne-i Nîl'de tıyūr-ı mütenevvi'a ṭayerān u cereyān itdüklerin şikār-ı şāh-bāz-ı nigāh iderek... (TH 48/13-14) "... Nil üzerinde çeşitli kuşların yüzdüklerini ve uçtuklarını bakış doğanın avı yaparak... "

c. -1/-i yükleme hali eki alarak nesne olur:

Zirā bu Cebe-ḥāne üzre nice biñ kere leyle-i ḳadrlerde nūrlar toğduğını nice biñ şüleḥā-yı ümmetden kimesneler müşāhede itmişlerdir. (SN 85/20-21) "Zira, bu Cebehane'nin üzerine pek çok Kadır gecesinde nurların doğduğunu ümmetin salihlerinden bir çok kiři gözüyle görmüşlerdir."

Ve niçesiniñ horografyasına vāşıl olmayup, eski kitāblarda bulduğımızı yazdık. (CN 66/11-12) " Pek çoğunun horografyasını elde edemediğimiz için, eski kitaplarda bulduğumuzu yazdık."

... her biri gırye vü feza' itdüklerini Koştantın işidüp, 'İmparātol İpol' didüklerini kendüye zann idüp...(SN 51/15-17) "... her birinin ağlayıp sızlanmalarını işiderek, 'İmparator ipol' dediklerini kendisine zannedip..."

3) Cümlelerin yer tamlayıcısı olur.

1. Verme halindeki yer tamlayıcısı olur.

a. Yer tamlayıcısı fonksiyonunda kullanılır:

...Sultān Ḥasan münhezimen firār itdüğine *بطلان كيد لنا سنين* lafzı tarih olmuştur.(SN 94/1-2) "... Sultan Hasan'ın hezimete uğrayarak kaçışına *Butlan on kayde li-hāra'in*⁽⁹⁾ lafzı tarih olmuştur. "

b. Zarf fonksiyonunda kullanılır:

Ve bu ḳadar meşayihan-ı salikin yigirmi günden beri feth olmağına müte ellim olup...(SN 103/11-12) " Bu kadar tarikat şeyhleri yirmi günden beri fetholunmayışına üzülüp..."

2. Bulunma halindeki yer tamlayıcısı olur.

a. Yer tamlayıcısı fonksiyonunda kullanılır:

Ḥalā vü melā' emrinde ihtilāf idüp, egerçi külliyyāt u cüz'iy-yāt-ı semāvāt hilālinde fuželā veyōḥūd ḥalā olduğında ittifāk idüp, ser-i ṭarıkleri Baṭlamyūs'a cümleten tābi' oldular.(CN 25/7-9) " Hayat olup olmadığı hususunda anlaşılamadırsa da, göklerin bir kısmında veya tamamında ya fazilet sahiplerinin olduğu ya da kimsenin olmadığında anlaşılup, başkanlarıyla birlikte Batlamyus'a tābi oldular. "

9:

" Hainlerin gizli hileleri boşa gitti. "

b. Zarf fonksiyonunda kullanılır.

İsim-fiilin bazı iyelik eki almış şekillerinin(lokatif) bulunma hali, zaman bildirmesi açısından -duğda/-dükde kullanılışını hatırlatmaktadır. Bunlar teklik ve çokluk 1. ile 3. şahısların bulunma halindeki şekilleridir. [... būs itduğimde (SN 31/5),... haṭvaladüğümüzde (SN 60/16), ... varduklarında (CN 42/15-16) vb.] .

Ve mübârek sağ elini būs itduğimde, güyâ penbe mişâl kemiksiz bir dest-i şerîf idi. (SN 31/4-5) " Mübarek sağ elini öptüğüm zaman, sanki pamuk gibi kemiksiz bir şerefli el idi."

3. Çıkma halindeki yer tamlayıcısı olur

İsim-fiilin iyelik eki almış yeklinin çıkma hali,cümlede şeklen yer tamlayıcısı ise de aslında zarf fonksiyonundadır:

Zirâ leb-i deryâ olduğundan hafre tahammül itmez ve derhâl şu zâhir olur. (SN 56/1-2) "Çünkü deniz kıyısında olduğundan dolayı kazıya dayanamaz, hemen su çıkar."

4) Cümlenin zarf unsuru olur.

İsim-fiil, yalın ve iyelik eki almış hallerihe getirilen bulunma ve eşitlik hali ekleri ile (-duğda/-dükde, -duğında, -duğumuzda, -duğlarında, -duğça/-dükçe, -dügince) cümlenin zarf unsurunu teşkil eder.

a. Bulunma hali eki ile kullanılışı

1.İyelik eki almadan yalın şekle getirilerek kullanılışı

Tâk-ı âfâka perde-i siyeh-fâm-ı şâm âvizân olduğda, galebe-i gerâgân ile nice mâh-ı tâbân ve kanâdil-i ferâhîm-şüdeden her tâk-da bir pervin fûrûzân oldu.(TH 32/14-17) "Ufukların takına akşamın siyah renkli perdesi asıldığı zaman,ışıkların üstün gelmesiyle her dükkandan pek çok parlak ay ve yürüyenlerin kandillerin her takta bir süreyya parladı. "

2. İyelik eklerinin üzerine getirilerek kullanılışı

-duğ/-dük eki ile teşkil edilen isim-fiillerin, çokluk ikinci şahıs dışında iyelik ekli şekillerinin bulunma hali eki almış olanları cümlenin zarf unsurunu meydana getirirler.(bkz.İyelik ekleriyle kullanılışı § 29).

İstikşâf-ı kemiyet-i a'dâd-ı minârât için tahrik-i ser-engüşt-i nigâh eyledüğimde gayet irtifâ ile nümüdâr olan minârâtın şümârı... (TH 49/14-15) "Minarelerin sayısının çokluğunu keşfetmek için bakiş parmağının ucunu kımıldattığım zaman aşırı yükseklikleri ile görünen minarelerin sayısı ... "

b. Eşitlik hali eki ile kullanılışı

1. İyelik eki almadan yalın şekle getirilerek kullanılışı

Ve bundan sonra levâmi'ü'n-nür fuşûlünde olan umûr, mahali geldükçe cemî'an nakl ü İrâd olunup...(CN11/18-19) "Bundan sonra ışık parlamaları bölümündeki konular, yeri geldikçe, tamamen aktarılıp söylenerek..." "

2. Teklik 3. şahıs iyelik ekinin üzerine getirilerek kullanılışı

Taranılan metinlerde bu tür iyelikli kullanılışa sâdece bir yerde rastladık:

Halka yidürdügince ni'metler

Şu yerine şunardı şerbetler (MS 45/3)

" Halka yedirebildiği kadar nimetler, su yerine şerbetler sunardı "

*

- MALU / -MELÜ

EKIYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER

A - MAHİYETİ VE YAPISI

§ 29. -malu/-melü ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, Eski Anadolu Türkçesi'nin sonlarına doğru teşekküle başlamıştır. Başlangıçta bir isim-fiil eki şeklinde (görmelü göz " görülecek göz" , ölmelü oğul " ölesi oğul" vb.) iken, daha sonra Osmalica içinde şekil ve zaman eki durumuna geçerek gereklilik kipini karşılamıştır.(bkz. TDB § 497).

Ek, Osmahlı gramer kitaplarında "emr-i vücûbî " veya " fi'l-i vücûbî " başlıkları altında gereklilik kipinin karşılığı olarak gösterilmiştir. (bkz. TCKO s. 86-87).

Müyessiretü'l- ulûm'da "ism-i mensûb " anlatılırken -malu/ melü'nün 'ism-i mensûb " olmadığı "liyakat" ve"takrib" manaları verdiği şöyle anlatılmıştır:

" Eger bir kimse 'filân köydenüz, filân şehrdenüz' dise bunun gibiler

Başralu Küfelü demek gibidir. Ammā bililü, aklamalı diseş bunun gibiler ism-i mensüb olmazlar, belki bunlar bilülü aklamalı demekdür, ya'nî bular fâ'illerdür.

Ve dahi eger et kaynamalı, āş bişmelüdür diseş bunun gibiler kezalik ism-i mensüb degüllerdür; lü(lu) bunlarda edât-ı takribdür, ya'nî etiñ pişmesi ve kaynaması yakîn oldı demek ma'nâsınadır.

Filân kimse sevmeli kimsedür diseş "lü" bunda edât-ı liyakatdur, ya'nî sevmeye lâayık kimsedür demek ma'nâsına. "(bkz. MU s. 53).

Başlangıçta -malu/-meli şeklinde olan ek , zamanla Osmanlı sahasında isim-fiil fonksiyonunu büyük ölçüde kaybederek, yeni kazanmış olduğu şekil ve zaman eki fonksiyonuna ağırlık vermiştir. Bugün " ağlamalı olmak, gelmeli oldu, vermeli oldu " gibi nadir misallerde isim-fiil fonksiyonunda görülmektedir.(bkz.TDB s. 296; TE s.116).

Osmanlı sahasına nazaran Azeri sahasında bu ekin şekil ve zaman eki durumuna geçmesi daha geç olmuştur. Azeri ağızlarında daha çok isim gibi kullanılışı yaygın olduğundan, gereklilik ifadesi için bu ek, fazla kullanılmaz. Azeri yazı dilinde de gereklilik kipi için bu ek, Türkiye Türkçesi ile kıyaslanamayacak kadar az kullanılır. Buna karşılık isim-fiil kullanılışı oldukça yaygındır: ögmeli güzel "övülecek güzel" , yaşamalı yer "yaşanacak yer " vb. (bkz. Az. T. s. 198; TDB § 497).

*

§ 30. Taşıdığı gereklilik ifadesinden dolayı gelecek zaman isim-fiillerinden saydığımız (bkz. ETİF §.20) -malu/-meli isim-fiil ekinin yapısı hakkında fazla izah yoktur.

M. ERGİN, -malı/-meli < -ma/-me "fiilden isim yapma eki" , -lı/-li "sıfat eki " şeklinde izah etmiştir.Ayrıca, ekin başlangıçta -malu/-meli şeklinde olmasının da bu fikrini kuvvetlendirdiğini söylemiştir. (bkz. TDB s. 296).

A. von GABAIN, -malı/-meli < -ma + lığ şeklinde izah ederek, -ğu + luk ile de benzerliğinden bahsetmiştir. (bkz. TFB. s. 17).

*

B - KULLANILIŞI

-malu/-melü eki ile teşkil edilmiş isim-fiillere, taradığımız metinlerde sâdece iki yerde rastladık. Bu örneklerde de zikredilen isim-fiiller, birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılmıştır.

a - Birleşik Fiilin İsim Unsuru Olarak Kullanılışı

§ 31. -malu /-melü eki ile teşkil edilen isim-fiiller, birleşik fiilin isim unsuru olarak 'ol-' yardımcı fiili ile birleşmişlerdir. İsim-fiil, teşkil ettiği birleşik fiile "-acak gibi" manasını verir:

Emzümleřiñ boynu amrüd şapına dönüp, bu derdle ölmelü oldu.
(MS 48/ 22) " Üzümlerin boynu armut sapına dönüp, bu dertten dolayı ölecek gibi oldu."

C - KELİME GRUPLARINDA VE CÜMLEDEKİ YERİ

§ 32. -malu/-melü eki ile teşkil edilen isim-fiiller 'ol-' yardımcı fiilinin çekimli hali ile cümlenin yüklem unsurunu meydana getirirler:

Irmaklar cānı bir kılca kalup, işbu gam-ı pür-gerdle üzül-
melü oldu. (MS 48/ 23) " Irmaklar bir kıl gibi kaldığı için,
aşırı toprak sebebiyle kopacak gibi oldu."

*

- MAZ / - MEZ

EKİYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER

A - MAHİYETİ VE YAPISI

§ 33. -maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiiller, Eski Türkçe'den beri bütün lehçe ve şivelerde yaygın olarak kullanılagelmıştır. Hal ve gelecek zaman ifadesinin yanında, süreklilik ifadesi de vardır. (bkz. TSY s.21; EOFM s.540; ETİF § 135). -maz/-mez isim-fiil eki, daha Eski Türkçe devresinde şekil ve zaman eki durumuna geçerek, menfi geniş zaman çekimini karşılamıştır. (bkz. TG s.270; TDB s.2888)

Ek, Doğu Türkçesi'nde, Kıpçakça ve Yeni Uygurca'da -mas/-mes şeklinde; Altay, Şor ve Abakan şivelerinde m > b , b > p değişimleri ile -bas/-bes , -pas/-pes şekillerinde görülmektedir. Karaçay-Balkar şivesinde de ekin iye-lik eki almış şekilleri kısaltmaya uğrayarak -mam/-mem (< -maz/-mez +1/+i +m) şekillerinde görülür. Batı Türkçesi'nde ise, aslı şekle uygun olarak -maz/-mez şeklinde kullanılır. (bkz. ETİF § 135).

-maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiillerin, +lık/+lik isimden isim yapma eki ile genişlemiş şekilleri Doğu Türkçesi'nde ve Batı Türkçesi'nde mücerret hareket ismi ifadesi taşırlar. (bkz. ETİF § 135). Birleşik ek görünümü kazanan bu şekil, yeni yazı dilimize verimli bir örnek olarak çeşitli kelimeler kazandırmıştır. "saldırmazlık, dokunulmazlık vb. " Bu şeklin fazladan bir olumsuzluk eki alarak bir tür ek yığılması meydana getirdiği de görülür. Bu kullanılış bazı birleşiklerde yerleşmiş görülür. " görmemezlik etmek, görmemezlikten gelmek, bilmemezliğe vurmak vb." (bkz. TG s. 271; EOFM s.543; TDB s. 325). Ayrıca, Eski Anadolu Türkçesi devresinde isim-fiilin -lan/-len (< -la-n- / -le-n-) isimden fiil yapma eki ile fiil gövdeleri teşkil ettiği görülür. (bkz. EOFM s.543; TDB s.325).

-maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiiller, pek az örnekte kalıplaşarak kalıcı isimler meydana getirmişlerdir: Kaşık atmaz "hamur işi bir yemek cinsi", gün görmez "Yelken bezini sağlamlaştırmak için, iç tarafından geçirilen bezler" , Yılmaz, Korkmaz, Solmaz vb. (bkz. TEKŞ s.56).

Bu ek ile teşkil edilen isim-fiiller, yeni yazı dilimizde Arapça bazı olumsuz şekilleri karşılımda kullanılmıştır: Lâyemut "ölmez", gayri menkul "taşınmaz", lāyetegayyer "değişmez" vb. (bkz. TG s.271). Aynı fiilin müsbet ve menfî geniş zamanı ikileme şeklinde kullanıldığında, zaman ifade eder: Der demez, gelir gelmez, doğar doğmaz, öter ötmez vb. (bkz. TE s.118; TS s.83; TFSY s.22).

Bu ekle teşkil edilen isim-fiilin çıkma halinin öncelik (burun, evvel, öngdin, muqaddem vb.) ifade eden edatlarla kullanılışı, zarf-fiil (-madan/-meden) ifade etmektedir. Bu şekil yerine Osmanlıca'nın sonlarından itibaren -madan/-meden zarf-fiili kullanılmıştır. (bkz. TDB s.325; EOFM s.542).

-maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiiller çekimli fiil olarak, menfî fiil çekimini karşılamışlardır. Bu fiil çekim şekli Osmanlı gramerinde "nefi'l-hāl" (bkz. MU s.18), "mużari'î'n menfisi" (bkz. SO s.99), "mużarî'-i menfî" (bkz. KO s.92) başlıkları altında ele alınmıştır. Osmanlıca'nın sonların-

dan itibaren menfî geniş zaman eki -maz/-mez'in teklik ve çokluk 1. şahıslarda 'z' unsurunun düşürüldüğü görülür. Fakat bu hususiyet sâdece basit çekimlerde ortaya çıkar, birleşik çekimlerde ek 'z' unsurunu muhafaza eder: bilmem, bilmezdim (bkz. TG s. 453).

Bugün Türkiye Türkçesi'nde menfî geniş zaman isim-fiili olarak -maz/-mez yerine daha çok, menfî fiil tabanlarına getirilen -an/-en kullanılmaktadır. (bkz. TDB s.324).

•

§ 34. Menfî geniş zaman isim-fiil eki -maz/-mez'in yapısı hakkındaki görüşler bazı farklılıklar göstermektedir.

ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE'nin "olumsuzluk ayrımı" bölümünde "sakin olarak z " olumsuzluk belgelerinden biri olarak gösterilmiştir. Ayrıca, yine bu bölümde ekin -mas/-mes şeklinin yanı sıra , Tatar diyaleğinde -may/-mey şeklinde olduğu belirtilmektedir. (bkz. TZ s.88).

BANG, -maz/-mez < -ma/-me "menfîlik unsuru ", -z "fiilden isim yapma eki " şeklindeki izahı benimsemiştir. (bkz.ETİF § 54).

M. ERGİN, -maz/-mez < -ma/-me "menfîlik eki" , -z "partisip veya isim eki" şeklinde izah etmektedir. (bkz. TDB s.324).

RAMSTEDT, bu ekin yapısı hakkında iki görüş ileri sürmüştür:

1. -maz/-mez < -m "fiilden isim yapma eki", -e (Tunguzca э) "menfî fiil ", -r "geniş zaman eki".

2. -maz/-mez < -m "fiilden isim yapma eki" +er (< er-ür) "Olmak manasına gelen 'er-' fiilinin geniş zamanı" (Tunguzca: eri- 'yaşamak, nefes almak') (bkz. ETİF § 54).

KOTWICZ, -mas/-mes < -ma -sız/-me -süz, -ma/-me "menfîlik veya fiilden isim yapma eki", +sız/+süz "isimden isim yapma eki" (bkz. ETİF § 54)

A. von GABAIN, -maz/-mez -ma/-me "fiilden fiil yapan ek", -z "fiilden isim yapma eki" (bkz. ETİF § 54).

Elövset ABDULLAYEV, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresine sunduğu tebliğinde (bkz. Az D. s.1-8), N.K. Dimitriyev, M.Ş. Şireliyev ve R. Rüstomov'un görüşlerini de kaynak göstererek günümüzde r'nin z'ye geçmekte olduğunu belirtmiş ve -maz/-mez ekinin aslında r ile teşkil edilmiş menfî geniş zaman eki olduğunu ileri sürmüştür. Muharrem Ergin, Abdullayev'in aksine, bu hususiyeti diğer çekimlerin paraleline sokularak menfî fiile de geniş zaman

ekinin getirilmesi diye, izah etmekte ve mühim bir inkişaf olarak kabul etmektedir. (bkz. Az T. s.118).

Kemal ERASLAN da, -maz/-mez ekinin yapısı hakkında A. von Gabain'in görüşünü uygun bularak, ekteki z unsurunun geniş zaman eki -r ile ilgisi olmadığını kaydetmektedir. Ayrıca, Türkçe'de z > r değişmesi olduğu halde (mesela, Çuvaşça'da), r > z değişmesinin görülmediğini belirterek Azeri Türkçe -si'ndeki -mar/-mer şeklinin - ki sâdece çekimli fiil kullanılışında görülür- aslı şekil olmadığına işaret etmiştir. (bkz. ETİF § 54).

*

B - KULLANILIŞI

-maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiiller isim, sıfat, edat, zarf ve birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılmıştır. Bu isim-fiil eki taradığımız metinlerde, diğer isim-fiil eklerine göre -malu/-melü isim-fiil ekinden sonra en az kullanılan isim-fiil ekidir.

a- İsim Olarak Kullanılışı

-maz / -mez eki ile teşkil edilen isim-fiillerin isim olarak kullanılışı fazla görülmemektedir.

1) Hal ekleriyle kullanılışı

§ 35. -maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiillerin, sâdece çıkma hali eki aldığı görülmektedir. Bu isim-fiilin çıkma hali eki almış şekli de öncelik bildiren bazı edatlarla (burun, önce, öngdin, evvel, muqaddem vb.), asıl cümlelerin zarf unsurunu meydana getirir. Doğu Türkçesi'nde isim-fiil, çıkma hali eki almadan da "burun" edatı ile kullanıldığı görülür. "ölmes burun, kelmes burun vb." (bkz. EÖFM s.543). Taradığımız metinlerdeki bu isim-fiilin çıkma hali eki almış şekilleri - ki üç örnektir - , "muqaddem" edatı ile birlikte kullanılmıştır:

Ve şenâ-yı bî-hadd Hazret-i Vehhâb-ı 'amîmü'r-rahmete ki kâlâ-yı kemyâb-ı zindegâni, târâc-ğürde-i reh-zen-i merg-i nâgehâni olmazdan muqaddem, perniyân-ı pişâni pâ-bend-i ez-ğâk-ı harem-i Yezdâni kılmak devletinden mahrûm komadı. (TH 60/24-25, 61/1-2) "Sonsuz övgü, hayatın nadir kumaşını ansızın gelen ölüm eşkiyası yağmalamadan, bedeni mukaddes haremünün toprağında bağlanmış olmak

saadetinden mahrum bırakmayan rahmeti geniş Vehhab hazretlerine olsun. "

2) Edatlara bağlanarak kullanılışı

§ 36. -maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiillerin sâdece "mukaddem" edatı ile kullanıldığına şahit oluyoruz:

Leyle-i tâsi'a-ı zi'l-hiccede vâdî-i Minâ'da ârâm-ı şebâne ve Mescid-i Hayf'da edâ-yı namâz-ı penc-gâne, sünnet-i kâ'id-i râhile-i risâlet olmağın, hayme-i zer-çınâb-ı hürşîd sâha-i fi'z-zevâlde bedîd olmazdan mukaddem, sütûn u evtâd-ı hıyâmda hey'ât-ı rükû' u sücûd ve ku'ûd u kıyâm cilve-ger olmağa başlayup...(TH 71/6-10) " Zilhiccenin dokuzuncu gecesi Mina vadisinde gece dinlemek ve Hayf Mescidi'nde beş vakit namaz kılmak peygamberlik kervanının komutanının sünneti olduğu için, Güneş'in altın ipli çadırı tam öğle vakti sahasında görünür olmadan önce çadırların direk ve sütunlarında ayakta durma, oturma, secde ve rûku şekilleri cilve yapan olmaya başlayıp..."

b - Sıfat Olarak Kullanılışı

§ 37. -maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiiller, bazı kelime gruplarının ve cümlenin unsurlarının sıfatı durumunda bulunabilir.

1) Edat grubunun sıfatı olur:

Yâsemem 'izzet efserini taht-ı Cem gibi olmaz havayıla yeledi verdi.(MS 47/16-18) " Yasemin izzet tacını Cem'in tahtı gibi olmayacak heves ile yeledi verdi. "

2) Cümlenin nesnesinin sıfatı olur:

Kişi kâdrin bülend isterse her-bâr

Gerekmez olur olmaz her işi izhâr (MS 53/9)

"Eğer kişi kıymetinin devamlı yüce olmasını isterse lüzumlu lüzumsuz her şeyi ortaya dökmemeli."

3) Cümlenin zarfının sıfatı olur:

Şehriyâr-ı şitâ şol küh u şahrâ belki arz u semâ götürmez cünd-i sermâyıla Deşt-i Kıpçak illerinden Behmen-i şaf-şikenî pişrev-i leşker eyleyüp yürüdi. (MS 67/11-13) " Kış sultanı şu dağ ve ova, belki de yer ve gök almayacak kadar soğuk askeriyile Deşt-i

Kıpçak ellerinden saf bozan Behmen'i askerın öncüsü yaparak yürüdü."

4) Cümlelerin çıkma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

Dâ'ire-i ufuk, bu bir dâ'ire-i 'azîmedir ki 'âlemin görünür kısmını görünmez kısmından faşl u tahdîd ider.(CN 49/3) "Ufuk dairesi, âlemin görülen kısmını görünmeyen kısmından ayıran büyük bir dairedir. "

5) Cümlelerin yüklemine sıfatı olur:

Min-ba'd, sultân-ı bahârdan ümid-i 'inâyet itmek bî-mahal ve ricâ-yı himâyet eylemek olmaz emeldir.(MS 50/4-5) "Bundan sonra, bahar sultanından yardım ümit etmek yersiz ve himaye istemek olmayacak arzudur. "

c - Zarf Olarak Kullanılışı

§ 38. -maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiiller, bazen -madan/-meden zarf-fiili fonksiyonunda bulunur ve esas cümlelerin zarf unsurunu meydana getirir:

Fakîr ü bî-nevâlara dem-sâz ve garîb ü mübtelâlara dil-nevâzım, dem-be-dem sâ'illere rahmden çeşmin tırılmaz akar. (MS 64/3-4) "Fakirlerle mazlumlara arkadaş ve gariplerle müptelalara gönül okşayanım; gözüm dilencilere merhametten dolayı devamlı ağlar. "

d - Birleşik Fiilin İsim Unsuru Olarak Kullanılışı

§ 39. -maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiiller, 'ol-' yardımcı fiili ile birleşik fiiller meydana getirirler:

Ve onlarıñ burada sâkin olmaları sebebiyle bir kaç kereler muhâşaralar çeküp bu kadar mâl-ı hazâinden ayrıldığımızdan mâ-'adâ, her bâr bir âlây 'ârsız cabbâr kavmin zulm ü ta'addîlerinden bu şehir içre huzûr idemez olduk. (SN 82/11-14) "Onların burada oturmaları sebebiyle bir kaç kere kuşatıldığımız için bu kadar hazine malından olduğumuzdan başka, devamlı bir alay utanmaz zalim kavmin zulüm ve saldırılarından, bu şehirde rahat edemez olduk. "

C - KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ

-maz/-mez eki ile teşkil edilen isim-fiiller, çeşitli kelime gruplarında grubu meydana getiren unsurlardan biri olabildiği gibi, cümlenin de tamamlayıcı unsurlarından biri olabilir.

a- Kelime Gruplarındaki Yeri

§ 40. Bu ek ile teşkil edilen isim-fiiller bazı kelime gruplarının unsurlarından biri olabilir.

1) Tekrar grubundaki yeri

Geniş zaman çekiminin müsbet ve menfisi aynı fiille tekrar edilerek bir ikileme meydana getirilir. Sıfat olarak kullanılan bu şekil, "her, lüzumlu lüzumsuz vb." mânalarını ifade etmektedir.

Kişi qadrin bülend isterse her bār

Gerekmez olur olmaz işi izhār (MS 53/9)

"Eğer kişi kıymetinin devamlı yüce olmasını isterse, lüzumlu lüzumsuz her işi ortaya dökmemeli."

2) İsim tamlamasındaki yeri

İsim-fiil, belirtisiz isim tamlamasının tamlayanı durumunda bulunur:

Evvelā Çatladı kapuda gün görmez sarayı cenbinde bir tılsım vardır.(SN 66/6) "Birincisi; Çatladı kapıdaki gün görmez sarayının yanında bir tılsım vardır."

3) Sıfat tamlamasındaki yeri

Hazret-i Süleymān yer götürmez cünd-i firāvān ile ve...(SN 33/20, 34/1) "Süleyman hazretleri yer götürmeyecek kadar çok askerle ve..."

4) Fiil grubundaki yeri

... lakin bütün küre-i arz hemānā bir cism-i saqil gibi kendi maḥalinden kımıldamaz olmak lazım gelmez. (CN 45/25-26) "... lakin bütün yer küresinin sanki ağır bir cisim gibi kendi yerinden kımıldamaması gerekmez."

5) Edat grubundaki yeri

Taradığımız metinlerde bu ek ile teşkil edilmiş isim-fiillerin çıkma hali eki almış şeklinin sâdece "mukaddem" edatı ile birlikte edat grupları meydana getirmiş olduğunu gördük:

... âfitâb-ı secde güzâr-ı dest-i eşi'a ile cüy-bâr-ı şafağ-
dan vuzû-sâz olmazdan muqâddem... (TH 81/13-15) "...secde güneşi
ışık ellerini uzatarak şafak ırmağından aptes almadan önce... "

b- Cümledeki Yeri

§ 41. Taradığımız metinlerde -maz/-mez ekili *isim-fiiller* cümle un-
suru olarak vazife yaptığı örnekler fazla değildir. Bu isim-fiiller ya zarf
ya da çekimli bir birleşik fiilin isim unsuru olarak yüklem teşkil ederler:

1) Cümlenin zarf unsurunu meydana getirir:

...dem-be-dem sâ'illere rahmden çeşmim tırılmaz akar. (MS 64/4)

"... gözüm her zaman dilencilere merhametten durmadan akar. "

2) Cümlenin yüklem unsurunu teşkil eden birleşik fiilin isim unsurunu
meydana getirir:

Virmez oldu bir içim şu dehre bustân-ı felek (MS 70/ 24)

"Felek bahçesi Dünya'ya bir içim su vermez oldu. "

*

- MIŞ / - MIŞ

EKIYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM-FİİLLER

A - MAHİYETİ VE YAPISI

§ 42. -mış/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin , bütün Türk leh-
çe ve şivelerinde yaygın bir kullanılışı vardır. Ek, daha Eski Türkçe devre-
sinden itibaren şekil ve zaman eki durumuna geçerek öğrenilen geçmiş zaman
çekimini karşılamıştır. Fakat, Çağatayca'da ek, şekil ve zaman eki fonksiyon-
unu devam ettirirken, isim-fiil fonksiyonunu büyük ölçüde yitirmiştir.
(bkz. ÇİF s. 59). Eski Anadolu Türkçesi devresinde ise, ekin kullanılışı saha-
sının Eski Türkçe'ye göre nisbeten daralmıştır. (bkz. EOFM s. 534-536).^Taradığı-
mız metinlerde de isim-fiilin daima yalın halde bulunması ve isim çekim ek-
leri almış şekilleriyle edatlı şekillerinin görülmemesinden hareketle kulla-
nılış sahasının fazla geniş olmadığını anlıyoruz.

Ek, umumiyetle -mış/-miş, çok az olarak -muş/-müŝ - A. von Gabain'in tasnifine göre n diyalektinde -maŝ/-meŝ - şeklindedir. Karaim Türkçesi'n- de ise, -mış/-miş, -muş/-müŝ şeklinde olan ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak Batı Türkçesi içerisinde bağlanmıştır.(bkz. ETİF § 144).

Osmanlı gramer kitaplarında "ef'âl-i ferîyye" başlığı altında incelenen bu isim-fiil şekli, getirildiği fiilin tabanına göre "ism-i fâ'il" veya "ism-i mef'ül" olurlar.(bkz. KLO s.125; SO s.138).

Bu ekle teşkil edilen isim-fiiller, taranılan metinlerde bazen -an/-en, bazen -dık/-dik ekleriyle teşkil edilen isim-fiiller gibi mâna verirler. Daha çok pasif ve geçişsiz fiil tabanlarına gelerek isim-fiil teşkil eden -mış/-miş'li şekiller iyelik eki almazlar ve umumiyetle sıfat olarak kullanılmışlardır. Ek, bir yerde getirildiği fiille aktif mâna kazandırmıştır:

Aç, bî-ilâc olup ŝaŝmıŝ küffâr-ı hâk-sâr içre aç kurt gibi "Arab hayâlleri girüp...(SN 79%13-14) " Aç ve ilaçsız kalarak ŝaŝıran periŝan vaziyetteki kafirlerin arasına Arap hayalleri aç kurt gibi girerek..."

Bu ekle teşkil edilen isim-fiiller, geçici vasıf isimlerinin yanı sıra, az da olsa kalıcı isimler meydana getirmişlerdir: Uygurca ögmüŝ "övgü"; Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca yemiş ; Kazanca kılmış "iş" ; Osmanlıca, Türkiye Türkçesi dolmuş, ermiş, geçmiş vb. (bkz. TEKŞ s. 50; TE s.122). Ayrıca, VIII. yüzyıldan başlayarak Türkiŝ ve Uygur kağanlarının ünvanlarında ve bazı özel isimlerde görülmektedir: İltutmuş, Kutbulmuş, Kutalmıŝ; Durmuş, Satılmıŝ, Toktamıŝ vb.

-mış/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, Türkiye Türkçesi'nde, aynı veya ayrı fiil tabanlarına getirilerek ikilemeler teşkil edilir: "biŝmiŝ bilmiş konuşmak, sararmıŝ solmuş yüzler vb." (bkz. TSD s. 83). Ayrıca bu isim fiiller +lık/+lik isimden isim yapma eki ile genişletilerek bazı mücerret mevhumlar karşılanmıştır: " gelişmişlik, geri kalmışlık, okumuŝluk, bilmişlik vb. " (TG s. 273).

*

§ 43. Eski Türkçe'den beri isim-fiil ve öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanılan -mış/-miş ekinin yapısı hakkındaki görüşler şunlardır:

BANG, -mış/-miş < -m "fiilden isim yapma eki", -ŝ"fiilden isim yapma eki" şeklinde izah etmiştir. (bkz. ETİF § 55).

RAMSTEDT, -mış/-miş < m "fiilden isim yapma eki" +iş "iş, şey" şeklinde izah etmiştir. (bkz. ETİF § 55).

C. BROCKELMANN, " -m ve -ş ekleri önce zamansız mücerret fiilden isim teşkil ederlerken, daha sonra birlikte geçmiş zaman ifadesi kazanmışlardır." diye izah etmiştir. (bkz. ETİF § 55).

K. ERASLAN, her iki ekin de canlı olarak yaşadığını ve üst üste gelmeleri için inandırıcı bir sebep olması gerektiğini belirterek bu görüşleri tenkit etmiştir. (bkz. ETİF § 55).

*

B - KULLANILIŞI

Taradığımız metinlerde, -mış/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiiller hep yalın halde kullanıldığı için , kelime gruplarında ve cümlede fazla kullanılmamıştır. İsim-fiil daha çok sıfat olarak ve birleşik fiilin isim unsuru olarak kullanılmıştır.

a- İsim Olarak Kullanılışı

§ 44. Daima yalın halde kullanıldığını gördüğümüz -mış/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin isim kullanımına, belirtisiz isim tamlaması kalıbındaki bazı yer adlarında rastlamaktayız:

Bu hakir beyne'n-nevmi ve'l-yağazada iken gördüm ki, Yemiş iskelesi kurbında Ahi Çelebi Cāmi'i nām cāmi'... (SN 28/15-16)
"Ben uyku ile uyanıklık arasında iken gördüm ki Yemiş iskelesi yanında Ahi Çelebi Camii isimli cami ki ... "

b- Sıfat Olarak Kullanılışı

§ 45. -mış/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin sıfat fonksiyonundaki kullanılışı, daima yalın haldedir. Bu isim-fiiller sıfat olarak bazı kelime gruplarında ve cümlede kullanılmıştır.

1) Cümlelerin fâilinin sıfatı olur:

Bilmez misin ki, süngi çuvâla gizlenmez ve karamu gicede iz izlenmez, atılmış oğ dönmez ve murg-ı fırsat bir budaga iki kez konmaz. (MS 33/2-4) " Süngünün çuvala gizlenmeyeceğini, karanlık gecede iz sürülmeyeceğini, atılmış okun dönmeyeceğini ve fırsat kuşunun bir budaga iki kere konmayacağını bilmez misin ? "

2) Cümlelerin yer tamlayıcısının sıfatı olur.

a. Cümlelerin verme halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

Tā ki libāsdan 'ārī kılmış vuhūşa ve kuyruğı kanadı yolunmuş kuşa dönmeye.(CN 55/25-26) " Ta ki elbiseden arınmış vahşi hayvanlara ve kuyruğu kanadı yolunmuş kuşa dönmeye. "

b. Cümlelerin bulunma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur.Bulunma halindeki yer tamlayıcısı aslında zarf fonksiyonundadır:

...dil-i sengīn-i hūbān-ı cevz-āyından mūmūne ruhām-ı cilā-dāde-i āyīne-sīmā ile binā olunmuş cāmi' -i meşhūr-ı bi-naẓīrifī temāşasında şūret-i inşirāh müşāhede olundu.(TH 11/17-19) "...cevedici güzellerin taş kalbine benzeyen ayna yüzü cilalı mermer ile yapılmış benzeri olmayan meşhur caminin seyretilmesi sırasında inşirah sureti gözle görüldü."

c. Cümlelerin çıkma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

... deryā misāl'askerle İslāmbol üzere varup h^Wāh-na-h^Wāh devletleri ber-kūšte olmuş Yūnāniyān elinden Herkal kayşar şehri Kostantīniyye'yi alup... (SN 72/16-17) "...Herkal kayser deniz gibi askerle İstanbul üzerine vararak, gönüllü gönülsüz, devletleri yıkılmış olan Yunanlıların elinden alıp... "

3) Cümlelerin zarf unsurunun (aynı zamanda edat grubunun) sıfatı olur:

Ve karadan nice biñ pāre yelkenleri açılmış gemilerle gele ve başında kādı kavuğı ola. (SN 97/2-3) "Karadan binlerce yelkenleri açılmış gemilerle gelecek ve başında kadı kavuğı olacak. "

4) Cümlelerin nesnesinin sıfatı olur:

Ve afia didük ki: Bundan öte geçersin ve bunda kabarmış talāzlarını kırarsın ve bozarsın. (CN 86/22-23) "Ona'buradan karşıya geçersin ve burada kabarmış dalgalarını kırarsın ve bozarsın,dedik. "

5) Cümlelerin yüklemının sıfatı olur:

Pes sebep, ancak Sārmāsyā tağlarından akan enhār ve erimiş kar sularıdır.(CN 88/1-2) " Sebep, sâdece Sarmasya dağlarından akan nehirler ve erimiş kar sularıdır. "

⇒ Zarf Olarak Kullanılışı

§ 46. -mış/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin cümlelerin zarf un-

surunu karşıladığı görülür. Bu ekle teşkil edilen isim-fiillerin zarf olarak kullanılışı, yaygın olmamakla beraber Eski Türkçe'de de görülmektedir. (bkz. ETİF s. 120).

Kühistân leşkerlerini ve riyâh-ı şafderlerini ekşerini şeh-riyâr-ı şitâya tıpmış ve sebîl-i sedâd u tarîk-ı reşâddan şapmış buldılar. (MS 51/21-22) " Dağlık arazinin askerlerinin ve düşman saflarını yaran rüzgarların çoğunu kış sultanına tabi olmuş ve doğruluk ve hak yolundan sapmış buldular. "

d- Birleşik Fiilin İsim Unsuru Olarak Kullanılışı

§ 47. -mış/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, 'ol-' ve 'bulun-' yardımcı fiilleriyle birleşik fiiller teşkil ederler. Taradığımız metinlerde bu tip birleşik fiiller bir örnek dışında daima çekimli fiil olarak cümle- nin yüklem unsurunu teşkil etmişlerdir. "öncelik fiilleri" de denilen bu şekiller, yardımcı fiilin aldığı zamanın öncesinde hareketin veya oluşun tamam- lanmış olduğunu anlatır. "bulun-" yardımcı fiiliyle kullanılan şekiller, daha kesin hatta yersiz bir oldu-bittiği anlatmak için kullanılır.(bkz.TG § 405). Taradığımız metinlerde isim-fiilin birleşik fiilin isim unsuru olarak kulla- nılışı şu şekillerdedir:

-miş olan	-miş olur
-miş ola	-miş olursun
-miş olalar	-miş oluruz
-miş olmaya	-miş bulundılar

1) "-miş olan" kullanılışı

Bu şekil hareketin geçmişte başladığını ve devam ettiğini ifade eder.

Ba'dehü bunuñ içini anası memesi henüz emmege başlamış olan çocuklarıñ kanıyla her gün pür eyle. (SN 51/2-4) " Ondan sonra, bunun içini anasının memesini henüz emmeye başlayan çocukların kanıyla her gün doldur. "

2) "...ki...-miş ola ; ...ki... -miş olalar " kullanılışları

Yardımcı cümlelerin yüklemine meydana getiren isim-fiilli şekiller esas cümleye -duk/-dük isim-fiilleriyle karşılayarak katabiliriz:

... ve bu delâlet ider ki şofra basmış ola.(CN 85/8) "... bu sonra basmış olduğuna delalet eder. "

Hālā cemī'-i Hristiyānlarıñ kible-gāhıdır ki, her sene nice biñ Naşārā varup, Kamāme'de pür-gam olup, hāc itmiş olalar. (SN 49/6-8) "Hala her yıl pek çok Hristiyanın gidip, Kamame'de kederlenerek hacı oldukları Hristiyan kiblesidir. "

- 3) "...sa gerek, ...-miş olmalı " mānalarını karşılayan kullanılışı
 "...-miş ola " şeklindeki çekimli birleşik fiil, bazen "...-sa gerek, ...-miş olmalı " manalarını karşılar:

Bahr-i mezbūr evvelā okyānūsdan ayrılup, Sebte boğazından dāhil olur. Miteḳaddimīn zanını üzre, İspānyā burnı olan Kālis ve Afrikayā'dan Moritānya tağı Apila arasını yarup dökülmüş ola. (CN 76/13-14) " Zikredilen deniz önce okyanustan ayrılarak Sebte boğazından tekrar birleşir. Eskilerin zannettiği gibi, İspanya burnundaki Kalis ve Afrika'daki Moritanya dağı Apila'nın arasını yaparak dökülmüş olmalı."

- 4) "...-miş olur-" kullanılışı

"...-miş olur-" şeklinde kurulan öncelik fiilleri hareketin veya oluşun gelecekte tamamlanacağını ifade eder.

Ve şems ol noktaya muvāfāt eyledükde, merkez-i arzdan gayet bu'da vāsıl olmuş olur. (CN 30/30-31) "Güneş o noktaya geldiği zaman yer yüzünün merkezinden çok uzağa ulaşmış olur. "

Kaydāfe'nin cemī'-i dār u diyārları gark-ı āb olup intikām alursın ve 'ahd ü amānuñda dağı tırmuş olursun. (SN 39/9-11) " Kaydāfe'nin bütün memleketini suya gark ederek intikam alırsın ve böylece sözünde de durmuş olursun. "

- 5) "...-miş bulundılar " kullanılışı

Bu kullanılış şekli hareketin tamamen bittiğini , hatta bir oldu-bitti-yi ifade etmektedir:

Ve līmāna girdükde şāmāni için cemī'-i top u tüfenglerini atmış bulundılar. (SN 104/21-22) " limana girdikleri zaman, şenlik için top ve tüfeklerinin hepsini atmış bulundular. "

e- Yükleme İsmi Olarak Kullanılışı

§ 48. -miş/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, 'tūr-' fiilinin geniş zamanı ile birlikte yükleme unsurunu meydana getirirler. Burada 'tūrur '

şekli fiilde süreklilikten çok, bir hükmü kuvvetlendiridiği için, yardımcı fiil fonksiyonunun kaybetmiştir. Bu şekil '-p тұрur' belirli geçmiş zaman çekimine paralellik arz etmektedir. (bkz. TTŞ s.219). Bu durum, cümlenin devamından da anlaşılmaktadır. Ayrıca, sâdece bir yerde rastladığımız '-miş gerek' şekli ise mecburiyet ve gereklilik ifade etmektedir:

Onuncu tılsım-ı 'acîb aleti mermerde bir 'amûd-ı zembürî üzere hakim Cālînus raşās-ı ebyazdan iki şüret ihdâs idüp: Biri bir pîr-i fânî, beli bükülmüş âb-ı rûyî dökülmüş тұрur. Muqâbelesinde bir fertûte-i zamâne şütür-leb ve 'ubûsu'l-vech bir pîre zen, kad-di dûtâ olup тұрur. (SN 63/17-20)" Onuncu garip tılsım aletini, hakim Calinus, mermerden sarı renkli bir sütunun üzerine beyaz kalaydan iki heykel şeklinde yaptı: Bunlardan biri, yüzü solmuş beli bükülmüş bir yaşlı erkek; diğeri, iki büküm olmuş ekşi yüzü sarkık dudaklı yaşlı bir kadın idi. "

Ve dıraht-ı şanevberden havayî laklaklar ve şâh-ı terlerden ^{gimn}ak-
'aqlar düzdi; güyâ ki, her biri pervâza bâl u per açmış тұруrlar. (MS 69/20-22) " Şam fıstığı ağacından havaî leylekler ve taze dallardan gümüş renkli saksaganlar düzdi; sanki her biri uçmak için kol kanat açmışlardır. "

Ve şehriyârlık dileyen; derd ü mihnet-bâr olup, gündüzler fikr-i devrândan, kadeh şıfat ser-gerdân gezüp bağı kan çolmuş gerek. (MS 57/16-17) " Şehriyarlık dileyen, dert ve mihnet yüklenip, kadeh gibi gündüzleri devr fikrinden sarhoş gezip, bağı kan dolmalı. "

C - KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ

Taradığımız metinlerde -mış/-miş ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin isim gibi kullanılmasının daima yalın halde bulunması onun kelime gruplarında ve cümlede aslı unsur olarak kullanılmasını büyük ölçüde engellemiştir. Bundan dolayı bu ekle teşkil edilen isim-fiiller kelime gruplarında ve cümlede daha çok sıfat olarak kullanılmışlardır.

a- Kelime Gruplarındaki Yeri

§ 49. Bu isim-fiillerle teşkil edilen kelime grupları fazla değildir.

1) İsim-fiil grupları teşkil ederler. Teşkil edilen bu isim-fiil grupları da, bir bağlama grubunun bağlanan unsurları olabilirler:

Kühistān leşkerleriniñ ve riyāh-ı sâfderleriniñ ekşerini şeh-riyār-ı şitāya tapmış ve sebîl-i sedād ve tarîk-i reşâddan şapmış buldular. (MS 51/21-22) "Dağlık arazinin askerlerinin ve saf yaran rüzgarlarının çoğunu kış sultanına tabi olmuş, doğruluk ve hak yolundan ayrılmış buldular. "

2) Sıfat Tamlamasındaki Yeri

... ol kurbān-gāh-ı vefāda tiğ-ı fermān-ı Rabbāniye ser-nihāde-i teslīm ü rızā olmamış āferide kalmadı. (TH 83/6-7) "... o vefanın kurban yerinde, Allah'ın ferman kılıcına rıza göstermeyip teslim olmamış mahluk kalmadı. "

b- Cümledeki Yeri

§ 50. Taradığımız metinlerde rastladığımız -mış/-miş eki almış isim-fiiller, hal ekleri almadan daima yalın halde kullanıldıklarından dolayı cümlenin sâdece zarf ve yüklem unsurlarında görülmektedirler.

1) Cümlenin zarf unsurunu teşkil eder.

Ve bu sebebden nāşî tertîb-i burūcuñ hilāfınca ric'at itmiş görünür. (CN 42/1) "Bu sebepten dolayı burçların sıralanışının aksine geri dönmüş görünür. "

2) Cümlenin yüklem unsurunu teşkil eder.

-mış/-miş ekinin isim-fiil eki fonksiyonu yanında, şekil ve zaman eki fonksiyonunda metinlerimizde görmekteyiz. Ayrıca, 'turur' şekli ile birlikte yüklem ismi gibi de kullanılmışlardır.

Ve dirāht-ı şanevberden havāî laklaklar ve şāh-ı terlerden sîmîn 'ak'aklar düzdi; güyā ki , her biri pervāza bāl u per açmış tururlar. (MS 69/20-22) " Şam fıstığı ağacından havāî leylekler gümüş renkli saksaganlar düzdi; sanki, her biri uçmak için kol, kanat açmışlardır. "

- R, - AR/ -ER , - UR/ -ÜR

EKIYLE TEŞKİL EDİLEN İSİM - FİİLLER

A - MAHİYETİ VE YAPISI

§ 51. -r,-ar/-er,-ur/-ür ekiyle teşkil edilen isim -fiiller, eskiden beri bütün Türk lehçe ve şivelerinde kullanıla gelmiştir.Devamlılık ve alışkanlık mânası taşıyan bu isim-fiiller, Eski Türkçe devresinde -ğan/-gen,-kan/-ken ekli isim-fiillere yaklaşmak. birlikte , onlardan daha fazla bir devamlılıkla ifade ederler.(bkz. ETİF §122; EOFM s. 540). Bugün de eskiden olduğu gibi diğer bazı isim-fiillere göre daha az kullanılan,bu isim -fiil yerine -an/-en ekiyle teşkil edilmiş isim-fiiller kullanılmaktadır.(bkz. TDB s. 323).

Eski Türkçe devresinde bu ekin üç şekli de kullanılmakla birlikte, daha çok -r ve -ur/-ür şekilleri yaygındır. -ur/-ür şeklinin sahası Eski Türkçe'den sonra daralmış; -ar/-er şeklinin sahası ise genişlemiştir.-ar/-er bilhassa, Azeri sahasında işleklik kazanmıştır. (bkz. ETİF § 155).

Eski Türkçe'de aktif ve pasif mânalı olan bu isim-fiillerin Batı Türkçesi'nde sâdece aktif mânası devam etmiştir. Taradığımız metinlerde ve bugünkü Türkiye Türkçesi'nde pasiflik, fiil çatıları ile veya birleşik fiilin isim unsurunu teşkil eden pasif mânalı bir isimle yapılmaktadır.

Osmanlı gramerinde "mużari' şığasi " başlığı altında ele alınan bu isim-fiilin sıfat ve müsbet ile menfi geniş zaman ekli şekillerinin peş peşe gelmesiyle oluşturulan tekrar grubu fonksiyonundan - ki'şığa-i ta'kîbiyye hükümünde olur.' diye bahsedilmektedir. - söz edilir. (bkz. IO. s. 321-323).

Bu ek de -an/-en eki gibi kolayca kalıplaşabilen bir isim-fiil ekidir. Zaman gösterme vb. niteliklerini kaybederek kalıcı isimler teşkil edebilmektedirler: Uygur uçar "uçucu",sewer "sevimli", tiler "bir cins kertenkele" ; Harezmi benzer(edat); Harezmi, Çağatay, Kıpçak okşar (edat); Çağatay öter "fani" ; Osmanlı, Kzan, Karayim kaynar "çok sıcak" ; Eski Anadolu Türkçesi yarar "kahraman, muktedir " . (bkz. TEKŞ s. 53-54). Ekin bu hususiyeti Türkiye Türkçesi'nde ise şöyle görülmektedir:

a) Belli isimlere sıfat olur: akar su, yanar dağ, çalar saat, bilir

kişi, bakar kör, gider ayak, koşar adım vb.

b) Çoğunluğu -ar/-er ile olmak üzere kalıcı isimler yapar: uçar,kaçar, akar, kokar, yarar, çıkar, gelir, geçer, değer, döner, yatır, keser, Yaşar vb.

c) İkilemeler kurar.

1. Sesyansıtan ikilemeler kurar ve bu ikilemeler +da- isimden fiil yapma ekiyle fiil gövdeleri teşkil eder: fokur fokur, tıklar tıklar, çıtır çıtır vb.; fokurda- , tıkırda- vb.

2. Müsbet geniş zaman şekilli unsurlarla ikilemeler kurar: yanar döner, okur yazar, konar göçer, gelir geçer, açılır kapanır vb.

3. Müsbet ve menfi geniş zaman ekli unsurlarla ikilemeler kurar: gelir gelmez, der demez, ister istemez, bilir bilmez, doğar doğmaz vb.

d) Yazı dilinde bazı yabancı isim ve sıfatları karşılama ve yeni kelimeler türetmede kullanılmıştır: gider (masraf), okur (kari), yazar (muharir), düşünür (mütefekkir), çıkarıcı (menfaat-peres), yararlanmak (istifade etmek) vb. (bkz.TG § 39; TEKŞ s. 53-55; TİT s. 157-158; TTSY s. 21-22).

Bu isim-fiil ekinin Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi Türkmençe'de de +lı/+li isimden isim yapma eki ile genişleyerek sıfat fonksiyonunda isimler meydana getirmiştir. Türkmençe üverli (öğ-er-li) "takdire değer"; Türkmençe, Türkiye Türkçesi değerli ; Türkiye Türkçesi yararlı, tutarlı, geçerli vb. (bkz. TEKŞ s. 54; TG s. 260).

+lık/+lik,+luk/+lük isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şekiller ise, özellikle Özbek, Karaçay-Balkar,Çulum ve Başkırt şivelerinde -guluk/-gülik, -külük/-külük ekleri ile aynı fonksiyonda "uygun olmak,imkan dahilinde bulunmak " mânalarını verir. (bkz. ETİF §155).İsim-fiilin bu şekli,isim-fiil özelliğini kaybederek mücerret isimler yapar. Kazanca öltürürlük " öldürme ", unuturluk " unutkanlık "; Osmanlıca, Türkmençe yeterlik " kifayet ", yararlık "kahramanlık "; Türkmençe yurtbasarlık "emperyalizm " (bkz.TEKŞ s. 55).

*

§ 52. Eski Türkçe'den itibaren şekil ve zaman eki durumuna da geçen bu isim-fiilin yapısı hakkındaki görüşler şöyledir.

BANG , -r,-ar/-er,-ur/-ür < -r "direktiv eki" -a/-e ,-u/-ü " zarf-fiil eki " (bkz. ETİF § 56).

J. DENY, er "kişi,insan" kelimesinden getirmektedir.(bkz.ETİF § 56).

KOTWICZ, -ar/-er < -a/-e " devamlılık eki " -r " Çuvaşca'da geçmiş zaman eki ". (bkz. ETİF § 56).

RÄSÄNEN, er-, bar-, tur-, yor-, yardımcı fiillerin bünyesinde saklanmış olabileceğini ileri sürmüştür. (bkz. ETİF § 56).

RAMSTEDT, -ar/-er şeklinin yanlış bir hece bölünmesi ile ortaya çıktığını (sıkar < Türk. sık-, Moğ. sika-, "tazyik etmek" ; sıkar > sık-ar) analogi yoluyla umumileştiğini iddia etmiştir. (bkz. ETİF § 56).

*

B - KULLANILIŞI

a- İsim Olarak Kullanılışı

-r,-ar/-er,-ur/-ür ile teşkil edilen isim-fiillerin isim olarak kullanılışı, taradığımız metinlerde yaygın değildir. Bu isim-fiiller, sâdece eşitlik ve çokluk ekleri ile kullanılmış olduğundan dolayı kelime gruplarında ve cümlede kullanılış çeşitliliği fazla değildir.İsim-fiilin Eski Türkçe'de görülen yükleme , bulunma , eşitlik ve iyelik ekleri almış şekillerine (bkz. ETİF § 188-190) ve Eski Anadolu Türkçesi'nde ⁽¹⁰⁾ verme hali eki almış şekline taradığımız metinlerde rastlayamadık.

1) Yalın halde kullanılışı

§ 53. İsim-fiil yalın halde cümlenin fâil unsurunu teşkil etmiştir:

Ve yine bir mağalden bir mağale ne rüzgâr üzerine varılır bilinmek ... (CN 63/6-7) " Yine bir yerden bir yere hangi rüzgarla varılır bilinmek.... "

2) Hal ekleriyle kullanılışı

§ 54. Taradığımız metinlerde isim-fiilin sâdece eşitlik hali eki ile kullanıldığını gördük:

Tevālî-i burūcuñ hilāfınca, şarqdan ğarba olurcasına intikāl eyleye. (CN 40/12-13) " Burçların sıralanışının aksine, yani doğudan batıya doğru intikal eyleye. "

10

" avrat gendüzini uyura urdı "

(bkz. EOFM s. 540)

3) Edatlara bağlanarak kullanılışı

§ 55. Eski Türkçe'de " osuğluğ, teg, için " edatları ile (bkz. ETİF § 158), Eski Anadolu Türkçesi'nde (bkz. EOFM s.542) ve taradığımız metinlerde "gibi" edatı ile kullanıldığı görülür. Metinlerimizde isim-fiilin edatlı kullanılışına sâdece bir yerde rastladık:

... kâdırgalara cümle gızât-ı müslimîn zenbür-ı 'asel kovana üşer gibi üşüp,.. (SN 104/12-14) "...Bütün müslüman gaziler kadırgalara bal arılarının kovana üşüştükleri gibi üşüşüp..."

b- Sıfat Olarak Kullanılışı

§ 56. Taradığımız metinlerde -r,-ar/-er,-ur/-ür ekiyle teşkil edilen isim-fiillerin sıfat olarak kullanılışı, isim olarak kullanılışından daha yaygındır.Bu ekle teşkil edilen isim-fiiller bazı kelime gruplarında ve cümlede: tamlayıcı unsurların sıfatı olarak kullanılmıştır.

1) Bir ismin önüne getirilerek sıfat tamlaması teşkil edilir:

Hemân cemî'-i 'ulemâ vü şulehâ vü fuzelâ cesed-i şerîfini gasl itmek murâd idündükleri mahalde, Ayâsofya'nın Terler direk küncinde bir şadâ zâhir olup... (SN 109/19-21) " Hemen âlimlerin salihlerin ve fazılların tamamı şerefli cesedi gasletmek istediklerinde, Ayasofya'nın Terler direk köşesinden bir ses gelip..."

2) Cümlenin fâil unsurunun (aynı zamanda sıfat tamlamasının) sıfatı olur:

Güler yüzler ider dil-hastayı şâd

Ferah sözden olur cân gâmdan âzâd (MS 13/18)

"Güler yüzülür gönül hastasını mutlu eder. Can ferahlık veren sözden dolayı gamdan azad olur."

3) Cümlenin yer tamlayıcısının sıfatı olur.

a. Verme halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

... ve şekl-i şalîb deryâda görünmeyen taşlara ve kenârlarda vâki' şikâflar akar şulara işâret olup...(CN 62/22-23) "... ve haç şekilleri denizde görünmeyen taşlara ve kenarda bulunan yarık şekiller akar sulara işâret olup..."

b. Bulunma halindeki yer tamlayıcısının sıfatı olur:

Hattâ sâhib-i re'y-i sâlis Tıkhobirahyûş memâlik-i şimâliyye-
den ma'dûd Danyâ ülkesinde bahır-i Baltık'da Havanâ nâm cezîrede
'şündakûs' ta'bîr olurur boğazda mutaşarriş olduğu...(CN 47/22-
23) " Hatta üçüncü görüşün sahibi Tıkhobirahyûş, Kuzey ülkelerinin
den sayılan Danya ülkesinin Baltık denizindeki Havana isimli ada-
sındaki 'sundakus' denilen boğazda idare âmiri olduğu... "

4) Cümlelerin zarf unsurunun (aynı zamanda edat grubunun) sıfatı olur:

...Gâzî Hudâvendigâr hamd-i Hudâ iderek lâşe-i küffâr-ı düzah-
karârları seyr ü temâşa iderken, lâşeler içinde Lâşkoble nâm kâ-
fir eli tîğ-ı Dahhâk'dan nişân virir bir bıçağla Hudâvendigâr'ı
urup... (SN 90/19-21) "... Gazi Hudavendigâr Allah'a şükrederek
cehennem mekanlı kafirlerin arasında gezerken, leşlerin arasından
Laşkoble isimli kafirin eli Dahhak'ın kılıcını andırır bir bıçak-
la vurarak...!"

5) Cümlelerin nesne unsurunun (aynı zamanda isim tamlamasının tamlanan
unsurunun) sıfatı olur:

Dâ'ire-i ufq; bu bir dâ'ire-i 'azîmedir ki, 'âlemin görünür kıs-
mını görünmez kısımdan faşl u taḥdîd ider. (CN 49/3) " Ufuk da-
iresi; âlemin görünür kısmını görünmez kısımdan ayırarak sınır-
landıran bir büyük dairedir. "

6) Cümlelerin yüklem unsurunun sıfatı olur:

Zîrâ hatt-ı mafrûz ile taḥdîd olunan hudûdda ta'dâd-ı enhâr u
cibâl u memâlik şahîḥ olur umurdan degildir.(CN 52/8-9) " Çünkü
farzedilen hat ile sınırlandırılan hudutta memleketlerin, dağla-
rın ve nehirlerin sayımı gerçekleştirilebilecek işlerden degil-
dir. "

c- Zarf Olarak Kullanılışı

§ 57. -r,-ar/-er,-ur/-ür ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, eşitlik
hali eki ile cümlede zarf gibi kullanılmışlardır.Eski Türkçe'de (bkz. ETİF §
156) ve günümüz Türkiye Türkçesinde isim-fiilin eşitlik hali eki almış şekil-
leri taradığımız metinlerdeki kullanılışından -ki sâdece bir yerde rastladık-
çok daha yaygındır.

Tevālî-i burûcun hilâfınca , ya'nî şarkdan garba olurcasına intikâl eyleye. (CN 40/12-13) " Burçların sıralanışının aksine doğudan batıya doğru intikal eyleye. "

d- Birleşik Fiilin İsim Unsuru Olarak Kullanılışı

§ 58. -r,-ar/-er,-ur/-ür ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, umumiyetle 'ol-' yardımcı fiili ile birlikte birleşik fiiller teşkil etmiştir. Bunun yanı sıra '-ar git-' şeklinde birleşik fiiller teşkil ettiği de görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesi'nde de görülen (bkz.EOFM s. 542) bu şekildeki 'git-' fiili yardımcı fiil hüviyetinde ve tasvir fiili fonksiyonundadır.

a) 'ol-' yardımcı fiili ile kullanılışı

Bu isim-fiilin 'ol-' yardımcı fiiliyle teşkil ettiği birleşik fiiller, yardımcı fiilin aldığı zamandan başlayarak hareketin veya oluşun devamlı ve alışkanlık halinde sürdüğünü anlatır. Eski Türkçe'de 'bol-' yardımcı fiiliyle kullanılan bu şeklin yaygın olmamasına karşılık, Eski Anadolu Türkçesi'nde ve taradığımız metinlerde yaygın olarak kullanılmıştır. (bkz.ETİF §160;EOFM s. 541).

Taradığımız metinlerde 'ol-' yardımcı fiili daha çok -duğ/-dük isim-fiil ekleri ile isim-fiil grupları teşkil etmekte ve umumiyetle cümlede zarf unsuru olarak kullanılmaktadır; çekimli fiil olarak kullanıldığında ise, istek emir ve geçmiş zaman çekim eklerini almaktadır. Başlama fiilleri diye de isimlendirilen bu birleşik şeklin metinlerimizdeki kullanılışı şöyledir:

1) "...-er olduğu (taqdîrde) " ve "...-ür olduğumuz (kıt'ası) " kullanılışlarında isim-fiil sıfat fonksiyonundadır:

... ve mukaddema görür olduğumuz kıt'ası bize bi'l-küllîye muhtefi olur. (CN 44/19-20) "... önce görebildiğimiz parçası şimdi bize hiç görünmez. "

2) "...-er olduğumuzda, ...-er olduğumuzdan (ötüri), ...-ır olduklarında, ...-er olduğda, ...-er olduğça, ...-er olunca, ...-er oluncaya (dek), ...-er olmağla " kullanılışlarında cümlenin zarf unsurunu teşkil ederler:

Ve ba'dehü arz ۛ noktasına ve kevkeb ۛ noktasına varır olduklarında, ki kevkeb bu hînde ۛ noktasında müşâhede olunur... (CN 42/ 19-20) " Bundan sonra Dünya d noktasına ve yıldız n noktasına varacaklarında, yıldız k noktasında görünür. "

3) "...-er ola, ...-ur olaydık, ...-ür olsun, ...-er oldılar "kullanılı-

lışlarıyla cümlelerin yüklem unsuzunu teşkil ederler:

Câ'iz ki, ihtilâf-ı hareket andan şudûr ider ola.(CN 83/29) " Hareket farklılığının ondan kaynaklandığı bellidir. "

Ve illâ fariżâ merkez olan Şems'de bulunur olaydık, kaç'an gözimize bu maķûle hayâlât görünmezdi.(CN 41/14) "Farzedelim ki, merkez olan Güneş'te bulunsaydık, gözümüze bütün hayaller hiç görünmezdi. "

Sefîne yürür olsun, sâkin olsun ve... (CN 46/4) " Gemi ister yürüsün, ister dursun ve... "

b) Tasvir fiili fonksiyonundaki yardımcı fiille kullanılışı

Bu isim-fiiller Eski Anadolu Türkçesi'nde de görüldüğü gibi,⁽¹¹⁾ taranı- lan metinlerde de 'git- ' fiili tasvir fiili gibi kullanılmıştır.

'Aceb görür miyüz ol rûyı bir daħı

Yohsa kalur gider o ğarîbü'd-diyâr gelmez mi? (TH 14/17-19)

"Acaba o yüzü bir daha görür miyüz; yoksa buranın yabancısı olan o, beldesinde kalır, gelmez mi ? "

e- Yüklem İsmi Olarak Kullanılışı

§ 59. Tardığımız metinlerde bu isim-fiilin yüklem ismi olarak kullanı- lışı yaygın değildir.

Ve sâ'ir yerlerin medd ü cezri daħı bir sâ'atde başlayup, girü bir sâ'atde tamâm olur değildir; zîrâ her gün bir sâ'at ka- dar te'hîr ider. (CN 80/10-12) " Diğer yerlerinmet ve cezri de aynı saaatte başlayıp, aynı saatte tamam olmaz; çünkü her gün bir saat gecikir. "

C - KELİME GRUPLARINDAKİ VE CÜMLEDEKİ YERİ

-r,-ar/-er,-ur/-ür ekiyle teşkil edilen isim-fiiller, bazı kelime grup- larının ve cümlelerin unsurlarını teşkil eder.

a- Kelime Gruplarındaki Yeri

§ 60. Bu ekle teşkil edilen isim-fiiller,bazı kelime gruplarının çeşit-

(11)

" firkatle medd-i âh-ı temennâ uzar gider.

her şeb misal-i leyle-i yelda uzar gider. " (EQFM s. 542)

li unsurlarını meydana getirirler. Ayrıca, bu unsurların sıfatı olarak da yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

1) İsim-fiil grubundaki yeri

Ve ol kühsâr-ı gerdün-ı vakârîñ başında od yanar zann idüp, dehşet eylerlerdi. (MS 51/15-16)" O oturaklı dünyanın dağlarının başında ateş yandığını sanarak ürperirlerdi. "

2) Sıfat tamlamasındaki yeri

Bu takdîrde anda dağı akar şular tekevvin eyleyüp, şimâle akmağ gerek idi.(CN 79/9) " Bu takdirde, orada da akar suların meydana gelerek kuzeye akması gerekirdi. "

3) Tekrar grubundaki yeri

Kişi kâdrin bülend isterse her bâr
Gerekmez olur olmaz işi izhâr (MS 53/9)
"Kişi kıymetinin devamlı yüce olmasını isterse, her işi ortaya dökmemeli. "

4) Edat grubundaki yeri

... cümle gûzât-ı müslimîn zenbûr-ı 'asel kovana üşer gibi üşüp (SN 104/12-13) "... bütün müslüman gaziler bal arılarının kovana üşüştüğü gibi üşüşüp..."

b- Cümledeki Yeri

§ 61. Bu ekle teşkil edilen isim-fiiller cümlede fâil, zarf ve yüklem unsuru olarak kullanılmıştır.

1) Cümlelerin fâil unsurunu teşkil eder:

Ve yine bir mahalden bir mahale ne rûzgâr üzerine varılır bilinmek... (CN 67/6-7) " Yine bir yerden bir yere hangi rûzgarla varılacağı bilinmek..."

2) Cümlelerin zarf unsurunu teşkil eder:

Tevâlî-i burûcuñ hilâfınca, ya'nî şarkdan garba olurcasına intikâl eyleye. (CN 40/12-13) " Burçların sıralanışının aksine doğudan batıya doğru intikal eyleye. "

3) Cümlelerin yüklem unsurunu teşkil eder:

Ve sâ'ir yerleriñ medd ü cezri dağı bir sâ'atde başlayup, girü bir sâ'atde tamâm olur degildir; zîrâ her gün bir sâ'at kadar te'hîr ider.(CN 80/10-12) " Diğer yerlerin met ve cezri de belli

bir saatte başlayıp, yine belli bir saatte tamamlanmaz; çünkü,
her gün bir saat kadar gecikir. "

*

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi